Федір Андрощук

ВІД ВІКІНГІВ ДО РУСІ

ВІД ВІКІНГІВ
ДО РУСІ

Національний музей історії України

Федір Андрощук

ВІД ВІКІНГІВ ДО РУСІ

Київ
2022

УДК 902+94(477+481+485+489)"7/11"
А65

Національний музей історії України

Андрощук Ф. О.
А65 Від вікінгів до Русі. Наукове некомерційне видання, 2022.
212 с.: іл.

ISBN 978-966-136-910-7

Книжку присвячено історії скандинаво-українських контактів доби раннього середньовіччя. Данію і Русь у їхніх взаємозв'язках розглянуто на широкому тлі археологічних, нумізматичних, а також писемних джерел. У книжці використано матеріали, що зберігаються в музеях Данії та України. Видання містить додаток — Роскільдську хроніку XII століття, яку вперше перекладено українською мовою.

УДК 902+94(477+481+485+489)"7/11"

посольство данії

KULTUR MINISTERIET

МІСТ Національний музей історії України

Видання здійснено до 30-річчя встановлення дипломатичних відносин між Королівством Данія та Україною за підтримки Посольства Данії в Україні та Агентства культури та палаців Міністерства культури Данії

ISBN 978-966-136-910-7

Зміст

Вступ

У 2022 році виповнюється 30 років від часу дипломатичного визнання незалежної України Королівством Данія. З метою відзначення цієї дати, за ініціативою Надзвичайного та Повноважного Посла Королівства Данія пана Оле Егберга Міккельсена, було заплановано низку заходів, які мали відбутися в Україні. Національний музей історії України (НМІУ) за підтримки Міністерства культури та інформаційної політики України відгукнувся на цю ініціативу й запропонував відкрити в Україні спеціальну виставку, присвячену історичним зв'язкам між нашими країнами. Ці бажання збіглися ще з однією подією — відкриттям 22 січня 2022 року в Музеї Мозгорд у Данії виставки «Русь — вікінги на Сході», на якій було представлено близько 1000 експонатів з українських музеїв. Саме їх, після завершення проєкту у вересні 2022 року, планували показати під час виставки «Від вікінгів до Русі» у жовтні цього самого року на базі Національного музею історії України. Одночасно ми готували спеціальне видання (включно з каталогом виставки), присвячене історичним контактам України та Данії в добу вікінгів. Текстову частину було завершено за кілька днів до 24 лютого. У зв'язку з початком повномасштабної війни Росії проти України про наші плани довелося забути. Через евакуаційні заходи експозицію Національного музею історії України демонтували, предмети колекції перемістили в надійне місце. На побудову нової експозиції потрібні час і кошти. Попри це, нам усе ж таки хочеться відзначити цю подію принаймні виданням книжки, на сторінках якої можна

ознайомитися з низкою експонатів із колекції НМІУ та кількох музеїв Данії. Користуючись нагодою, висловлюю вдячність такій важливій культурній інституції, як Blue Shield Denmark, яка протягом останніх чотирьох місяців передала в Україну — нашому та іншим українським музеям — близько десяти тонн гуманітарної допомоги.

Книжка вперше висвітлює контакти між Данією та Руссю в добу раннього середньовіччя. Оскільки українцям малознайомі ці сторінки історії, я вирішив доповнити видання перекладом Роскільдської хроніки XII століття. Пам'ятка є першою спробою написання цілісної історії Данії, створення якої збігається в часі з нашою «Повістю минулих літ». Хроніка висвітлює суспільство за часів її створення та історію королівського правління Данії IX–XII століть. Сподіваюся, цей переклад стане в пригоді читачеві, який цікавиться історією Данії періоду раннього середньовіччя.

Принагідно висловлюю подяку Надзвичайному та Повноважному послу Королівства Данія пану Оле Егбергу Міккельсену, міністру культури та інформаційної політики України Олександрові Ткаченку, Музею Мозгорд, Музею кораблів вікінгів у Роскільде, Національному музею в Копенгагені, доктору Фольке Хільбергу й Археологічному музею замку Готторп у Шлезвігу, Археологічному музею Інституту археології НАН України, Запорізькому краєзнавчому музею, Національному заповіднику «Глухів», Дніпропетровському національному історичному музею імені Дмитра Яворницького, Одеському археологічному музею, Сумському обласному краєзнавчому музею, Чернігівському історичному музею імені Василя Тарновського за різноманітну інформаційну підтримку. За корисні поради під час обговорення тексту я щиро вдячний члену-кореспонденту НАН України Олексієві Толочку, а також співробітниці НМІУ Марії Прокопенко. За допомогу під час роботи з ілюстраціями та складанням карти дякую Марині Луцик і Максиму Леваді, а також співробітникам фондів Національного музею історії України Юлії Безкоровайній, Максиму Осипенку, Олені Підвисоцькій та Наталі Малюк.

5 вересня 2022 року

Кораблі й люди

Море відігравало важливу роль у житті давніх людей від самого початку їхньої появи на Скандинавському півострові. Через особливості ландшафту — високі гори на заході й північному заході Швеції та Норвегії, глибокі урвища, круті гірські долини і непрохідні ліси — море, озера, глибокі фіорди та зручні проливи були єдиними комунікаційними артеріями протягом багатьох тисячоліть. Данія тоді (власне, як і зараз) була архіпелагом, що складався з островів різного розміру. До найважливіших належали Ютландський півострів, Зеландія, Фюн, Лолланд, Фальстер і Борнгольм. Мешканці півдня Ютландського півострова за допомогою бухти Шлей та маленьких річок мали зв'язок з Північним морем і Балтикою. Невипадково саме тут, на південно-східному узбережжі, виникло одне з найдавніших міст Данії — Хедебю (нині — територія Німеччини).

Зважаючи на таку топографію, не дивно, що корабель відігравав у суспільстві визначальну роль ще з кам'яного віку. Човни та їхні деталі (дерев'яні цвяхи, весельні замки́ тощо) робили з дуба, сосни, берези, верби, ясена, вільхи та горіха. Протягом І тисячоліття н. е. клінкерна техніка поєднання дощок за допомогою заклепок, вузька форма корабля, його загострені ніс і корма, що полегшували маневрування, увійшли до традиції скандинавського кораблебудування.

Побудова корабля передбачала доступ до ресурсів і робочої сили. Експериментально доведено, що спорудження тридцятиметрового корабля потребувало 40 тисяч робочих годин для виготовлення залізних деталей,

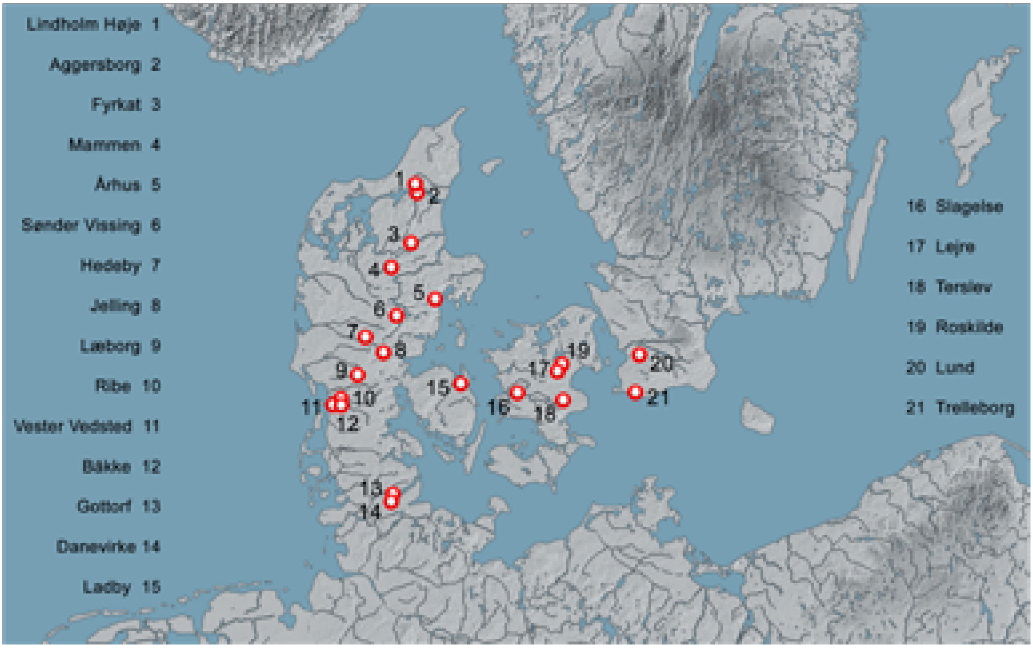

Іл. 1. Карта Старої Данії з місцями, які згадано в цій книжці: 1 — Ліндхольм-Хоє (Lindholm Høji), 2 — Аггерсборг (Aggersborg), 3 — Фюркат (Fyrkat), 4 — Маммен (Mammen), 5 — Орхус (Århus), 6 — Сьондер-Віссінг (Sønder Vissing), 7 — Хедебю (Hedeby), 8 — Єллінг (Jelling), 9 — Леборг (Læborg), 10 — Рібе (Ribe), 11 — Вестер Ведстед (Vester Vedsted), 12 — Бекке (Bäkke), 13 — Готторп (Gottorf), 14 — Даневірке (Danevirke), 15 — Ладбю (Ladby), 16 — Слагельсе (Slagelse), 17 — Лейре (Lejre), 18 — Терслев (Terslev), 19 — Роскільде (Roskilde), 20 — Лунд (Lund), 21 — Треллеборг (Trelleborg)

канатів та вітрил. Близько 70 осіб команди протягом чотирьох місяців плавання мали харчуватися, але таку кількість продуктів не можна було перевозити на борту. Отже, їх отримували за допомогою обміну / торгівлі або грабунків. Володіння кораблем було привілеєм багатих і могутніх людей, які мали економічні можливості як для спорудження або придбання корабля, так і для найму та забезпечення команди. Зрозуміло, чому в добу вікінгів заможних людей нерідко ховали в різних за розміром кораблях або човнах. Такі поховання відомі в Норвегії, Швеції, Данії,

Іл. 2. Військовий корабель і сцена поєдинку на камені-стелі зі Сміcс, парафії Нер на Готланді

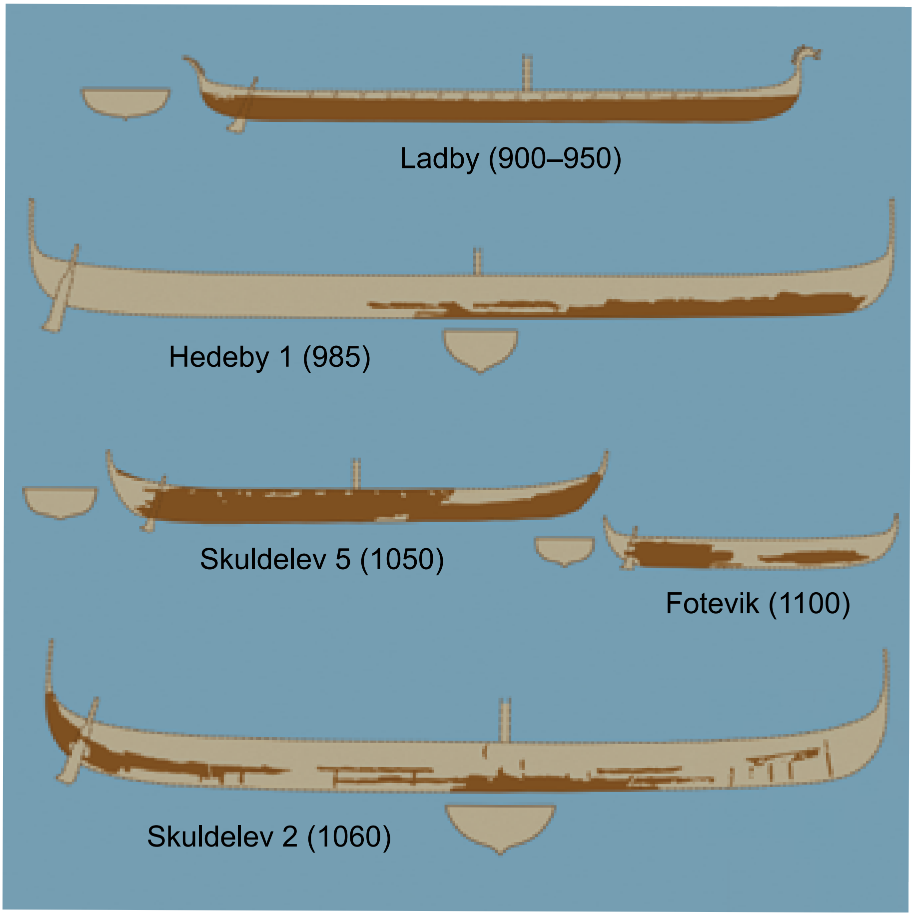

Іл. 3. Зразки човнів Данії в добу вікінгів: Ладбю, Хедебю 1, Скульделев 5, Скульделев 2

Ісландії, Шотландії та на півночі Франції, де скандинави перебували в походах.

Великі й малі гребні судна були важливим транспортним засобом, який забезпечував ефективність влади, торговельних контактів і захисту території від ворожих нападів. Для оборони узбережжя в пізню добу вікінгів та раннє середньовіччя було створено інститут повинності — ледунг. Суть його полягала в тому, що король покладав на ватажків територіальних громад обов'язок — забезпечення їх необхідними для захисту

узбережжя човнами та командами. На сході Центральної Швеції територія, яка постачала гребців, називалася Роден, або Рослаген, мешканців яких сусідні фінські племена називали «руотсі». Цими шведсько-фінськими контактами філологи пояснюють виникнення слова «русь», яке спочатку означувало гребців східного узбережжя Швеції. Лише пізніше так стали називати державне утворення зі столицею в Києві, яке виникло за участі саме тих гребців.

Дальні походи стали причиною технологічних змін у кораблебудуванні вікінгів. Так, на противагу гребним човнам минулого, які використовували для торгівлі та війни, з'явилися кораблі з весельними замка́ми. Останні давали змогу збільшити довжину весел і висоту борту. Крім цього, важливою новацією було впровадження вітрил: це допомогло ефективно використовувати силу вітру, особливо у відкритому морі. Завдяки археологічним знахідкам дерев'яних човнів у Скандинавії ми можемо зробити певні висновки щодо розвитку корабельної справи в добу вікінгів. Так, у Данії за функціональним призначенням можна виокремити три групи човнів.

Першу з них становлять військові кораблі. Найдавнішим є корабель з кургану в Ладбю, датований першою половиною X століття. Він був завдовжки 22 м, завширшки 3,2 м, з висотою борту близько одного метра та призначався для команди з тридцяти п'яти осіб. Другою половиною цього самого століття датовано корабель Хедебю 1. Його параметри: довжина — 30,9 м; ширина — 2,7 м; висота — 1,5 м; команда становила орієнтовно 54–62 особи. У першій половині XI століття продовжували використовувати як великі кораблі (Скульделев 2 завдовжки 29 м, завширшки 3,66 м та заввишки 1,78 м, для команди з 80 осіб), так і менші за розміром човни (Скульделев 5 завдовжки 17,4 м, завширшки 2,6 м та заввишки 1,1 м, для команди приблизно з 26 осіб). Отже, протягом X–XI століть розміри військових човнів збільшуються. Це, імовірно, пов'язано з намаганням вождів збільшити кількість команди, а відтак і дружини на борту одного корабля. Однак такі вітрильні військові кораблі були призначені для відкритого моря. Для плавання східноєвропейськими річками підходили судна типу Скульделев 5, знайденого поблизу Роскільде. Його збудували з різної деревини́ (дуб, сосна, ясен і вільха).

Уздовж верхнього краю борту були закріплені круглі щити. Човен мав вітрило розмірами 46 $м^2$. Середня швидкість корабля сягала шість–сім вузлів (13 км/г), а максимальна — п’ятнадцять вузлів (28 км/г). Експедиція шведського ватажка Інгвара, яка загинула близько 1040 року у Східній Європі, складалася з двадцяти п’яти осіб. Можна припустити, що вони вирушили в подорож на човні типу Скульделев 5.

Друга група кораблів — торгові судна. Імовірно, як окремий функціональний тип вони виникли не раніше XI століття. Найдавнішим прикладом є корабель Скульделев 1, датований початком цього століття. Судно мало довжину 16,3 м, ширину 4,5 м, висоту 2,1 м і було розраховане на перевезення вантажу вагою 24 тонни. Дещо більші розміри мав корабель Хедебю 3, датований приблизно 1025 роком. Завдовжки він був 22,1 м, завширшки 6,2 м, заввишки 2,5 м, міг перевозити 60 тонн вантажу. З огляду на такі розміри вірогідно, що торговельні вітрильники відрізнялися від військових більшими габаритами й можливістю перевезення максимальної кількості вантажу.

Третій тип човнів представлений однодревками, видовбаними з цілого стовбура дуба. У Хедебю знайдено дві такі довбанки, датовані добою вікінгів. Одна з них виготовлена з дуба, вузька з V-подібними у профілі загостреними носом і кормою, завдовжки 5 м та завширшки 0,51 м. Дно довбанки в центральній частині плавно закруглено. Друга довбанка, вирізана зі стовбура берези, завдовжки 3,47 м і завширшки 0,62 м, по всій довжині має дещо сплощене дно. Довбанки були відомі саксам, слов’янам і скандинавам. Їх використовували в рибальстві, а також для перевезення неважких вантажів.

Королі та вікінги Данії за даними Каролінзьких хронік

Візантійське прислів'я IX століття говорить: «Якщо франк — твій друг, то він вочевидь не твій сусід». Ця приказка чудово характеризує обставини, за яких у Данії почалися набіги вікінгів.

У 772 році король Карл розпочав наступ на саксів. Він захопив їхню територію, зруйнував культовий центр в Ірмінсулі, побудував замки з військовими гарнізонами, підкорив незадоволених і розпочав масове навернення місцевих жителів до християнства. Така політика франків спричинила незадоволення серед місцевих і заклала передумови для військового союзу між саксами та данцями 782 року.

Сакс Відукінд, організатор опору проти короля Карла, у 777-му і 782 роках утік у «Нордманію», де в цей час правив король Сігіфрід. У 785 році всю Саксонію підкорили франки. За чотири роки, у 789-му, спільна франко-саксонська армія була кинута на завоювання слов'янських племен вільців, сорбів та ободритів. Однак цей військовий альянс виявився нетривалим, бо в 793-му та 798 роках сакси порушили мир із франками. Зокрема, у 798-му вони вбили посланця короля франків до данського ко́нунга Сігіфріда. У 804 році Карл вирішив депортувати «всіх саксів, що живуть за Ельбою та у Віхмуді» до різних частин Галлії та Німеччини, а їхні землі передати ободритам. Це викликало очікувану відповідь данців, чий новий король Годефрід (Годофрід) прибув до Шлезвіга (на кордоні його королівства й Саксонії) зі своїм флотом і всією кіннотою королівства.

Чотири роки по тому данці разом із союзником — слов'янським племенем вільців — напали на ободритів, зруйнували їхні фортеці, убили знать і зобов'язали дві третини племені платити данину. Хоча Годефрід заручився підтримкою глинян та смелдингів, він усе ж утратив багатьох воїнів, зокрема і сина свого брата — Регнольда. На зворотному шляху Годефрід знищив Рерік — гавань і торговий центр, стратегічно важливий для франкського флоту. Годефрід також захопив усіх купців з Реріка і переселив їх до Шлезвіга. Там він вирішив побудувати захисний вал, що мав захищати кордон його країни з боку Саксонії.

Наступного року данці спробували укласти мир з Карлом. Однак доволі швидко такі наміри зазнали невдачі, бо ободрити розорили землю племені вільців, які були союзниками данців. Передбачаючи нову хвилю нападів, 809 року Карл наказав заснувати замок по той бік Ельби. Він більше не довіряв ободритам і для озброєного гарнізону набрав людей з Галлії та Німеччини.

У 810 році флот данців з 200 кораблів здійснив напад і пограбував усі острови вздовж узбережжя Фризії. Після трьох битв фризи були змушені сплатити сто фунтів срібла як данину данцям. Щоб запобігти набігам вікінгів, в околицях річок, що з'єднували Галлію та Німеччину з Північним морем, франки почали будувати флот, здатний стримувати вікінгів. Також у всіх портах та в гирлах усіх річок було створено опорні пункти та залогу берегової охорони.

Однак проти Годефріда було організовано змову, у результаті якої короля вбили. Це допомогло закінчити війну з франками. Мир з королем Карлом у 811 році уклав Хемінг, племінник Годефріда. Для цього від кожної сторони обрали по дванадцять знатних представників, які зустрілися на річці Ейдер у Хайлігені і закріпили мирні стосунки, обмінявшись клятвами відповідно до їхніх звичаїв.

Проте вже наступного року в Данії, після раптової смерті Хемінга, розпочалася жорстока боротьба за владу між Сігіфрідом, племінником Годефріда, та Ануло, племінником Хемінга й Геріольда. Сігіфрід програв, а його нечисленні прихильники вирушили в похід на Ірландію, де багатьох з них знищили місцеві жителі.

Карл не вірив у тривалість мирних відносин з данцями і взяв у заручники Хемінга — брата вищезгаданого Геріольда та Регінфріда. Хемінга

відпустили лише після нового договору, укладеного за Ельбою на кордоні з данцями. Проте і цей мир був недовгим.

У 813 році Ануло разом зі своїми братами Геріольдом та Регінфрідом вирушили у військовий похід на норвезький Вестфольд, який відмовився підкоритися їхній владі. Тоді ж сини Годефріда, які були у вигнанні у Швеції, за підтримки деяких представників данської знаті почали збирати сили, щоб вигнати королів Геріольда та Регінфріда з Данії. Наступного року вони зазнали нищівної поразки, а старший син Годефріда та брат Геріольда, Регінфрід, загинули. Геріольд був змушений залишити Данію. Він звернувся по допомогу до двору Карла, а потім до Людовика Благочестивого (814–840).

815 року до франкського імператора надіслали об'єднані війська саксів та ободритів на допомогу Геріольду. Вони перетнули річку Ейдер і швидко просунулися в район Шлезвіга. На одному з найближчих островів сини Годефріда влаштували базу. Вони зробили невдалу спробу встановити мир з імператором, який підтримав Геріольда. Відсутність бажаної реакції з боку франків спричинила у 820 році новий набіг вікінгів. Вони мали тринадцять військових кораблів й атакували берег Фландрії та гирло річки Сени. Ця спроба виявилася невдалою, вони змогли пограбувати лише узбережжя Аквітанії. Цей наліт, можливо, змусив Людовика Благочестивого переглянути стосунки з синами Годефріда та схилити Геріольда до миру. У 821 році обидві сторони досягли згоди щодо розподілу влади в Данії. Наступного року посольства Геріольда та синів Годефріда представили на королівській асамблеї в Аттіньї. Однак опоненти все ще не були задоволені.

Позиції Геріольда в Данії були дуже слабкими, але франки вважали його хорошим союзником, який забезпечував їхній вплив на північних кордонах імперії. У 827 році Геріольд прийняв хрещення. Разом із численними подарунками він отримав країну Рюстрінген у Фризії. Ця земля мала бути його притулком під час загроз від синів Годефріда. Згодом (до 840 року) Геріольдові та його брату Роріку було надано місто Дорестад.

Данці та франки планували узгодити новий договір, але через підступність Геріольда ця спроба обернулася катастрофою. Ігноруючи наміри франків вести переговори з синами Годефріда, Геріольд розпочав

набіг на прикордонні села данців. Сини Годефріда зібрали армію та витіснили франків з окупованого ними прикордоння. Таким чином дії Геріольда призвели до перемоги синів Годефріда. Король Хорік досяг успіху і став наймогутнішим.

У 834 році данці прибули з флотом і пограбували частину Фризії — місто Дорестад. Наступного року вони знову напали на Дорестад, що змусило франків забезпечити необхідну оборону узбережжя. 836 року Дорестад було ще раз розграбовано, але Хорік поспішив переконати імператора, що не має відношення до цього нападу і не давав на нього своєї згоди. У 837 році Фризію та Дорестад укотре пограбували, але наступного року Хорік повідомив імператора про захоплення й убивство піратів. Він стверджував, що віднині його підданими є фризи та ободрити. 839 року була атакована частина Фризії, а наступного року — місто Руан і монастирі вздовж берегів Сени. Щоб запевнити імператора у своїй непричетності до цих набігів, Хорік послав до нього подарунки і залишив йому в заручники власного племінника.

У 840-х роках данці надали військову підтримку Анунду — шведському королю у вигнанні. Він отримав від них двадцять один корабель та пообіцяв віддати їм за це торгове місто Бірку.

Згодом виявилося, що людиною, яка стояла за нападами на Фризію, був Гаральд Клак, вигнаний із Данії. Так він намагався заволодіти своїм майном, отриманим у Фризії від Людовика Благочестивого. Син останнього, Лотар, надав Гаральду «Вальхерен та сусідні регіони» у 841 році. Це було платою за військову допомогу Лотарю в громадянських війнах 830-х років. Після смерті Гаральда Дорестадом володів Рорік, його брат або племінник. Проте за зраду його засудили і посадили до в'язниці, унаслідок чого він утратив свої володіння у Фризії. Щоб повернути власність, Рорік зібрав данців і напав на північне узбережжя королівства Лотаря.

Хоріку також не сподобалося, що частину Фризії було надано Гаральду. 845 року він атакував верхів'я річки Ельби з 600 кораблями, а потім вирушив до Сени і спустошив прибережну зону. Того самого року, а також 847-го він пограбував Фризію та Аквітанію. Наступного року данці знову напали на Фризію, взяли данину і встановили контроль майже над усією провінцією.

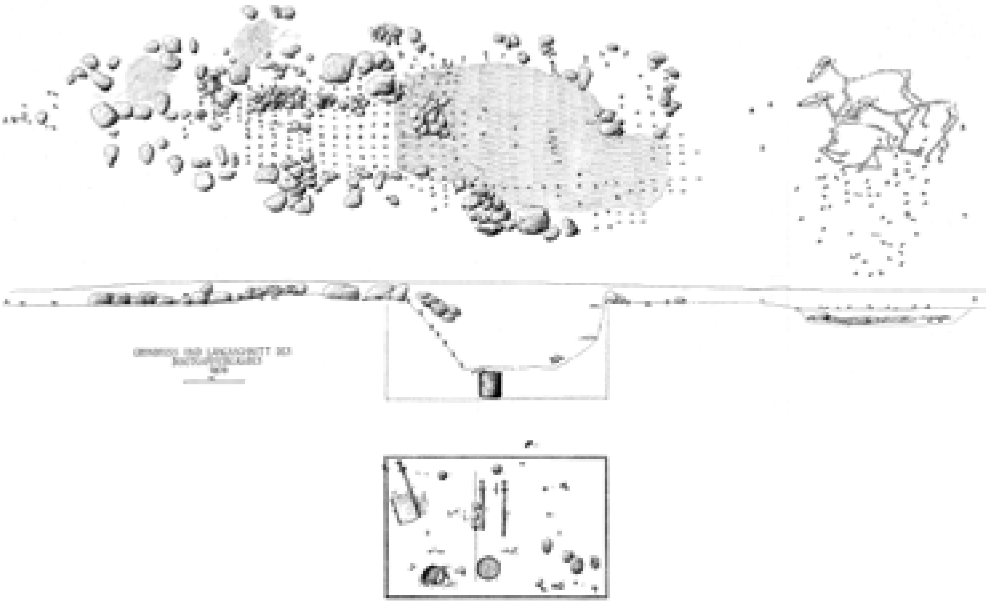

Іл. 4. Камерно-лоддійне поховання з Хедебю IX століття

Таким чином франкське королівство мало справу з двома ворогуючими між собою групами данців, одна з яких діяла в Аквітанії, а інша — у Фризії. Лотар не міг протистояти набігам і вирішив повернути Ріркові надані йому землі — за умови, що той сумлінно платитиме податки та чинитиме опір піратським нападам данців. Подібно Годафрід, син Гаральда, який пограбував береги Сени, отримав від Карла Лисого землю і став його союзником. Однак за два роки Годафрід покинув Лотаря і знову повернувся до грабунків: він напав на Фризію та райони річок Шельди і Сени. 853 року імператор Карл і Годафрід досягли згоди, тоді як інша група данців продовжувала грабувати береги Сени та Луари з містами Нантом і Туром включно. Протягом наступних років данці й далі грабували Луару та Фризію.

Тим часом у Данії почалася громадянська війна: двоє племінників короля Хоріка напали на нього. Конфлікт тимчасово вирішили: одному

з них запропонували частину королівства, а іншого — Гудурма — вигнали з країни, після чого він заробляв собі на життя піратством. У цей час якийсь «Геріальд Норман» утік від короля Хоріка до короля Людовика Німецького. Він прийняв християнство і багато років був шанований франками, поки останні не почали підозрювати його у зраді.

І Рорік, і Годефрід зрозуміли, що громадянська війна може бути ідеальним шансом, щоб здобути владу в Данії. Вони вирушили до Данії 855 року, але зазнали невдачі та були змушені повернутися на свою базу в Дорестаді.

У 856–862 роках данці спустошили береги Луари, Рони та Сени з містами Орлеаном, Парижем і багатьма селами.

857 року Рорік з Дорестада та данський король Хорік (можливо, єдиний представник королівського роду, який вижив після громадянської війни) за домовленістю з королем Лотарем здійснили спільний похід на Північну Фризію.

У 863 році Дорестад востаннє розорили данці. Кількома роками пізніше (до 867 р.) Роріка вигнали з Фризії місцеві жителі. Востаннє його згадано у джерелах 872 року. Існує припущення, що саме з цим Роріком варто пов’язувати появу родоначальника князівського роду Русі — Рюрика, який, за літописами, з’являється у 862 році на півночі Східної Європи та засновує Ладогу, а потім Новгород.

У 854 році громадянська війна в Данії досягла найдраматичнішого моменту: короля Хоріка, інших королів і знать було вбито. Лише 873 року ми дізнаємося про нового короля Данії на ім’я Сігіфрід: його згадано у зв’язку з ініціативою щодо укладення миру в прикордонній зоні між данцями та саксами, щоб полегшити пересування купців з обох сторін. Ратифікація цього договору відбулася на прикордонній річці Ейдер у присутності його брата «Хальбдена» та послів короля Карла. Посланці з Данії подарували багато оздоблений меч, що символізував їхню вірність імператорові. Також вони присягалися на власній зброї, а це за їхнім звичаєм означало, що віднині ніхто не зашкодить його королівству.

Ще один вождь на ім’я Годафрід, імовірно, родич данської королівської родини, у 882 році був охрещений Карлом Товстим і отримав ко-

лишні володіння Роріка у Фризії. Наступного року Годафрід одружився з Гізелою, сестрою сина Лотаря Хуго. Останній мав намір за допомогою цього шлюбу згодом завоювати королівство батька. Однак 886 року Годафрід зажадав королівські землі в Кобленці, Андернаху та Сінцигу і був убитий під час зустрічі з представниками імператора.

Того ж таки 882 року нормани спалили фризький порт Девентер, а через два роки напали на місто Норден у Нижній Саксонії. Завдяки археологічним розкопкам виявлено сліди значних руйнувань у Девентері, які припадають саме на 880-ті роки. У Зютфені археологічні розкопки фіксують сліди масового вбивства місцевого населення та колосальний забій худоби.

У 887 році Сігіфрід з великою армією допоміг іншим норманам, які в цей час атакували Галлію. За два роки його армія повернулася в західну частину Франції, де в Левені біля річки Дейле данці побудували укріплений табір і провели бій із франками. Під цим роком літописець «Анналів Фулди» зазначив: «Були ті данці наймогутніші люди серед північних людей, ніхто не чув, щоб їх було захоплено в полон або завойовано». Однак усе ж Сігіфрідові судилося загинути у цій битві. Його 16 королівських знамен зняли та відправили в Баварію як свідчення перемоги.

Королі й карбування монети в Данії

У добу вікінгів грошова економіка перебувала в зародковому стані. Наприкінці X століття майже одночасно у Швеції та Норвегії з'явилося доволі обмежене місцеве карбування монет. Однак воно істотно не вплинуло на економіку попереднього часу, засновану на певних вагових стандартах срібла. Характерними рисами такої економіки були оцінювання за якістю внутрішнього металу, прийняття монет різного походження і віку разом зі злитками металу та ювелірними виробами, сліди апробації металу, згинання і фрагментація срібних предметів, використання монет як прикрас. З усіх скандинавських земель та колоній лише Данії вдалося налагодити більш-менш тривале карбування монет, яке змінилося протягом доби вікінгів.

Найдавнішими монетами Данії були імітації фризьких монет, які карбувалися в місті Рібе у VIII столітті. У цьому місті на Ютландському півострові знайдено близько 200 таких срібних монет. Кількість знахідок та їхнє поширення вказують на доволі обмежений обсяг такого карбу, що існував тільки в Рібе. Це місто перебувало під захистом конунга, який володів там землею, і з часом перетворилося на торговий центр, у якому фризькі купці відігравали помітну роль. Місцеве карбування імітує фризькі монети, на яких зображено маску й оленя з повернутою назад головою. На монетах немає слідів випробування срібла шляхом згинання або фрагментації, що вказує на регульовану валютну економіку.

Іл. 5. Монети Рібе

Між 804-м і 874 роками монету карбували дві панівні королівські династії. Період, що настав одразу після смерті засновника однієї з династій, короля Годфреда (Годефрід у Каролінзьких хроніках), включно до середини IX століття, ознаменувався боротьбою між його племінниками та відсутністю в країні міцної централізованої королівської влади. Наприкінці цього періоду в місті Рібе почали карбування нового типу монет. Вони наслідували згадані фризькі монети вагою 0,75–0,97 г. Ця монета не мала економічної цінності поза межами Данії, про що свідчать знахідки в жіночих похованнях шведської Бірки, де данські монети перероблено на жіночі прикраси. Припускали, що деякі зображення на цих монетах, зокрема оленя та змії, репрезентують християнські символи, які уособлювали Христа й Сатану і які відомі за текстами та ранньохристиянським мистецтвом. Оскільки подібні мотиви також наявні в язичницькому мистецтві Скандинавії, таку інтерпретацію було поставлено під сумнів.

Хедебю, інший важливий монетний двір Ютландського півострова, був місцем відмінного карбу, який наслідував монети Дорестада часів Карла Великого. Ці монети вагою 0,87–1,02 г на лицьовій стороні мали

Іл. 6. Монета Хедебю

латинські написи CAROLUS та DORESTAT, а на звороті — зображення сокири з довгим руків'ям (тип KG 3). На інших типах монет можна бачити меч або жезл, військовий корабель, будинок, маску, оленя, рибу, змію чи півня.

У другій половині IX століття та на початку X століття в Хедебю припинили карбувати монети. Дослідники пов'язують це з імпортом до скандинавських країн ісламського срібла та з переходом до вагової економіки. Однак у першій половині X століття карбування відновлюється. Це був перехідний період від вимерлої старої до нової династії, заснованої королем Гормом, який приїхав із «Нортманії» («Nortmannia» — Норвегія або Нормандія).

До Горма в Хедебю правив король Олав (вважали, що він походив зі Швеції), а потім — його сини Гнупа та Гюрд. Гнупу охрестив Оттон Великий, його рідкісне ім'я згадано на двох рунічних каменях у Хедебю. Шведське походження Гнупи все ще залишається предметом дискусій як археологів, так і філологів. Можливо, він був чужинцем у Ютландії та мав закріпити своє суспільне становище шлюбом з Астрід, донькою Одінкара, видатного місцевого хьовдинга, згаданого на іншому рунічному камені в Хедебю (Dr 4). Час правління Гнупи пов'язують зі збільшенням знахідок зброї в похованнях Хедебю, а також із відновленням у місті карбування монет. Вага нових монет значно зменшилася порівняно зі стандартами IX століття, а їхній обіг обмежувався Хедебю та його регіоном. Попри те, простий дизайн монет імітував мотиви старої місцевої монети типу «Дорестад». На монетах немає символів королівської влади. Вага коливається від 0,25 до 0,56 г (типи KG 7 9). Така вага

Іл. 7. Монети Хедебю часів правління Гнупи

не відома серед тогочасних західних і східних валют, окрім так званих грошей-кілець — срібних браслетів, знайдених у скарбах Шотландії, Готланду та Русі. Середня вага такого кільця становить 0,24 г, що відповідає скандинавському грошовому еквіваленту одного оре *(øre)*. Такі браслети відомі на шведському острові Готланді, але вони важать 50 г, або чверть ваги скандинавської марки. Карбування ж Гнупи багато в чому ґрунтувалося на стандартах, прийнятих для ваги срібла.

Близько 975–980 років Гаральд Синьозубий (958–986/87) з нової династії королів Данії започаткував новий монетний карб (типи KG 10–11, 13). Зображення на монетах Гаральда були інспіровані візантійськими срібними монетами, карбованими під час правління імператора Костянтина VII (913–959).

Монети Гаральда, з характерним для них зображенням хреста, мають багато ознак регульованої валюти, а саме: незначна кількість проб на поверхні, фрагментації, уніфікована вага та доволі великий регіон обігу. Це дало підстави для висновку, що такі монети більше не розглядали як черговий злиток, а використовували як платню для армії та гроші для торговців. Середня вага монет із зображенням хреста коливається між 0,30 і 0,32 г, що є близьким до ваги легкої монети, яку карбував Гнупа. Водночас майже однакова вага монет, карбованих різними династіями в Хедебю, може свідчити про те, що вагу монети у X столітті могла регулювати адміністрація міста.

Мало відомо про політичну ситуацію в Данії між 990-м і 995 роками. Близько 987 року Гаральда вигнав з Данії син Свен Вилобородий (987–1014), незабаром він помер. Амбіції Свена виходили далеко за межі батькового королівства. Він одружився на Гуннхільді, сестрі польського короля Болеслава, заручився підтримкою тестя, вирушив у похід на Норвегію проти ярла Хакона та зазнав поразки. Спроба Свена підкорити Швецію також виявилася невдалою, і він був змушений покинути Данію і шукати щастя в Англії. У 991 році Свен напав на Ессекс, а за три роки знову здійснив напад на Англію. В обох цих походах його союзником був Олав Трюґвассон, майбутній правитель Норвегії.

У 995 році, після смерті шведського короля Еріка Переможця, Свен повернувся до Данії. Певну інформацію про Свена дає напис на рунічно-

Іл. 8. Монети Гаральда Синьозубого

му камені, який установив його дружинник Торольв (Dk 1) у пам'ять про товариша, загиблого під час облоги Хедебю. Згідно з цим написом, Свен зустрів опір своїй владі на Ютландському півострові. Імовірно, через це він переніс свою базу в місто Лунд у Сконе, де також започаткував власний монетний карб.

Подібно до союзників у Норвегії та Швеції, конунгів Олава Трюґвассона й Олава Шотконунга, Свен Вилобородий змоделював свою монету на основі срібної монети англійського короля Етельреда II (тип датований 991–997 роками). Порівняно зі старим випуском монет Хедебю, вага монет Свена різко зросла до 1,29–1,63 г, аналогічно до ваги монети Етельреда.

Для неписьменних скандинавів ці монети-імітації з лівостороннім портретом правителя зі скіпетром на лицьовій стороні та хрестом на реверсі майже не відрізнялися від оригінальних англійських монет, що не дивує, оскільки всі ці монети карбували англосаксонські майстри. Можна припустити, що лише невелика освічена частина тогочасного

Іл. 9. Монета Свена Вилобородого

суспільства могла прочитати на монеті написи з іменами короля (ZVEN REX AD DENER — «Свен, король данів») та майстра, який її викарбував (GODWINE M-AN DNER — «майстер Гудвін»). Незначна кількість цих монет свідчить про обмежену емісію, пов'язану з певною подією. У будь-якому разі вчені розглядають цю монету як експериментальну і пов'язують початок справжнього карбування монет лише з правлінням Кнута Великого, сина Свена.

Упродовж усього свого правління (1014–1035) Кнут дотримувався англійського дизайну монет. Однак серед його 60 типів монет на деяких зображені олень і змія, які радше відображають місцеві вподобання, адже ми не бачимо їх на англійських монетах. Близько 1030 року Кнут реформував карбування монет — він створив низку місцевих монетних дворів. Кожен із цих дворів карбував монети різних типів, проте на всіх них вказували ім'я конунга Кнута. Перелічимо всі відомі монетні двори та кількість типів монет, які в них карбували: Хедебю (чотири типи монет), Рібе (два типи монет) і Віборг (вісім типів монет) на півострові Ютландія; Оденсе (один тип монети) та Орбек (один тип монети) на острові Фюн; Рінгстед (два типи монет), Роскільде (дванадцять типів монет) і Слагельсе (сім типів монет) у Зеландії та Лунд (двадцять три типи монет) у Сконе. Вага монет Кнута коливається від 0,64 до 2,04 г, вона була різною по всій країні. Найважчі та найдавніші монети карбували в Лунді.

Іл. 10. Монети Кнута Великого

Іл. 11. Монета Магнуса Доброго, що карбувалася у Хедебю

На час правління сина Кнута — Хардакнута (1035–1042) — припадають дві регіональні особливості в карбуванні монет: легка монета вагою 0,76 г на півострові Ютландія та частково острові Фюн і монета вагою 1,14 г, що була в обігу на територіях Сконе й Зеландії. Ця регіональна тенденція зберігається за часів конунга Магнуса Доброго (1042–1047), тоді як у роки правління Свена Естрідсена (1047–1075) монета Сконе стає важчою, її вага коливається між 1,46 г та 1,82 г. Монетний двір Лунда часів Магнуса Доброго карбував монети з іменами як англійських, так і данських королів (живих і мертвих). Дослідники пов'язують цю дивну особливість як з відсутністю у Магнуса досвіду карбування, так і з втратою ним Сконе, унаслідок чого монетний двір Лунда замість імен королів почав карбувати літероподібні імітації латинських написів. Цікаво, що саме в цей час у Сконе можна спостерігати нову хвилю впливу Візантії на дизайн данських монет.

Вплив Візантії на ранньоскандинавське карбування добре відомий. Про це свідчать 70 шведських і данських монет, викарбуваних у період володарювання шведського конунга Олофа Шотконунга (близько 995–1022) і конунга Англії та Данії Кнута Великого (1016–1035). Тривале правління конунга Свена Естрідсена ознаменоване найбільшою кількістю прикладів наслідування візантійських монет. Відомо близько

Іл. 12. Рідкісний тип монети Свена Естрідсена, карбований в Оденсе

1050 таких монет, знайдених здебільшого серед данських і шведських скарбів. Установлено, що дизайн деяких монет Свена запозичено з візантійських золотих монет імператора Михайла IV Пафлагонця (1034–1041). Появу цих золотих монет у Скандинавії пов'язують із поверненням з Візантії близько 1045 року Гаральда Хардрада, який незабаром став королем Норвегії (1046–1066). Серед здобутих ним під час військової служби у Візантії коштовностей були золоті монети, злитки, дорогоцінне каміння й текстиль. Саме в цей час золоті візантійські монети потрапили до рук Свена Естрідсена, а їхній дизайн був запозичений для грошей, що карбувалися в місті Лунді.

Отже, найдавніші монети Данії почали карбувати в місті Рібе за королівською ініціативою. Карбування тривало там у другій половині IX століття. Одночасно монету почали карбувати конунги різних династій у місті Хедебю, яке залишалося єдиним монетним двором протягом X століття. Наприкінці X — на початку XI століть новий монетний двір було засновано в Лунді. На початку XI століття монетні двори з'явилися в низці інших міст Ютландського півострова, Зеландії та Фюну.

Протягом усієї доби вікінгів обсяг карбування монет і його регіональне значення були різними. У ранній період обіг монети обмежувався торговельними містами та їхньою округою. Лише з другої половини

X століття це набуло загальнодержавного масштабу. Велика заслуга в цьому Гаральда Синьозубого і Кнута Великого. Перший уніфікував монетний стандарт, а другий заснував низку нових монетних дворів і цим істотно збільшив обсяги карбування.

Дизайн монет Данії зазнав потужного впливу іноземної монети, яка на той час була в обігу. Спочатку це була монета Фризії часів Карла Великого, пізніше — англосаксонські та візантійські монети. Запозичені зображення й літери сприймали як символи влади, які в такий спосіб демонструвала місцева еліта.

Матеріальна культура Данії в добу вікінгів

Село й одаль

Уявлення давніх скандинавів про нерухоме майно формували два поняття: *fæ*, або *fé* (майно загалом), а також *land* (ґрунт для обробітку задля отримання врожаю або пасовисько). Для позначення майна, не пов'язаного з місцем проживання, вживали поняття *lauss eyrir*. Останнє слово мало латинське походження від *aureus*, тобто римської золотої монети. Її ціна залежала від ваги дорогоцінного металу, яка називалася *eyrir*, або *øyre*, і в XIII столітті становила близько 27 г. Прикладом такого майна могла бути худоба чи матеріальні цінності. Нерухомим майном була придбана земля — *kaupland*, або *oþol* — óдаль, тобто успадкована від родичів давня земля *(fast fæþerne ok forn)*. Права власника на одаль підкреслювалися розташованими на його території могилами предків.

Чудовим взірцем давньоскандинавського одалю є поселення Ліндхольм-Хоє (Lindholm Høje), розташоване на моренному підвищенні на півночі Ютландського півострова, у східній частині фіорду Лімфіорд.

У Данії, подібно до інших розкопок, відкрито залишки селища, яке протягом усього першого тисячоліття нашої ери «мігрувало» в межах однієї території. Причини такої міграції пов'язані з вичерпаністю ресурсів землі й територіальними межами одалю, який належав роду, що тут мешкав. Завдяки розкопкам відкрито фрагменти двох поселень, які репрезентують дві різні хронологічні фази. На вершині схилу, поблизу найдав-

Іл. 13. Вигляд з повітря на могильник та давнє поле у Ліндхольм-Хоє

ніших поховань могильника, виявлено сліди поселення більш ранньої фази. Тут знайдено рештки великої будівлі, подібної за конструкцією до тих, що досліджені в круглих фортецях Фюркат, Треллеборг й Аггерсборг. Іще кілька споруд досліджені в південно-східній частині могильника. Садиби пізнішого періоду знайдені біля підніжжя схилу, поблизу поля. Досліджена тут споруда мала прямокутну форму та менші розміри. Серед знахідок, що трапилися, варто згадати срібну німецьку монету, датовану між 1036-м і 1039 роками, та срібну монету данського короля Свена Естрідсона.

На вершині підвищення розташований могильник, що функціонував з V по X століття. У найдавніших ямах виявили 41 поховання за обрядом тілопокладення. Тоді як близько 700 поховань були зроблені за обрядом тілоспалення на місці. Вони позначені на поверхні кам'яними вимостками різної форми. Цікава особливість: поховання чоловіків зроблені в могилах з кам'яними викладками у формі човнів або трикутників, тоді як жіночим похованням були притаманні овальні та круглі вимостки. У похованнях знайшли елементи жіночих прикрас (намисто, застібки, підвіски) і предмети повсякдення: маленькі ножі, точильні бруски та озброєння. Деякі намиста виготовлені зі скла й гірського кришталю та мають імпортне походження. На поселенні також знайдені срібні арабські дирхеми. Біля підніжжя схилу з похованнями досліджено залишки давнього поля, яке на початку XI століття було занесене піском. Під останнім археологи знайшли сліди обробітку поля відвалом плуга. Припускають, що тут могли сіяти і вирощувати жито. Вважають, що з VI–VIII століть у селищі жило близько вісімдесяти п'яти осіб. На початку тут мешкало шість сімей, у VII столітті кількість родин зросла до дванадцяти, у кожній у середньому було десять осіб. У VIII столітті кількість родин знову зменшилася до шести, кожна з яких налічувала близько тринадцяти осіб.

Оскільки поселення всіх фаз у Ліндхольм-Хоє не досліджені, ми можемо звернутися до результатів розкопок селища Ворбас (Vorbasse), що розташовувалося в центрі Ютландського півострова й існувало протягом усієї доби вікінгів. Тут повністю розкопано залишки семи великих чотирикутних садиб, чотири з яких розміщені на північ, а три — на південь від вулиці, яка ділила селище на дві частини. Кожна садиба поселення була оточена дерев'яною огорожею та мала однаковий набір споруд: центральну велику будівлю з вигнутими довгими стінами (житлове приміщення), а також хліви, господарчі й виробничі споруди в глибині садиби.

Королівські резиденції

Лейре та Єллінг — дві пам'ятки, що дають уявлення про королівські резиденції Данії доби вікінгів.

Лейре розташоване на південь від фіорду Роскільде, який глибоко врізається в територію Зеландії. Легендарна традиція, про яку ми знаємо завдяки твору Саксона Граматика «Діяння данів», говорить про Лейре як місце, де Скйольд — засновник династії Скйольдунгів та син Одіна — улаштував свою королівську резиденцію. Історії цієї династії присвячено окрему сагу. Про Скйольдунгів також ідеться в інших данських й іноземних середньовічних хроніках. Зокрема, у Тітмара Мерзебурзького Лейре згадано як столицю королівства, де кожні дев'ять років відбувалися жертвоприношення.

На східному березі річки, яка ділить пам'ятку на дві частини, збереглися залишки кам'яної викладки у формі корабля завдовжки 86 м, а також великий курган (Grydehøj). В останньому знайдено поховання за обрядом тілоспалення, уламки бронзових і залізних речей, а також золоту нитку — усі датовані VII століттям. Навколо кам'яної викладки досліджено близько п'ятдесяти поховань за обрядом тілопокладення в ямах, датованих X століттям. Одне з найбагатших поховань належало жінці.

На протилежному березі річки археологи знайшли дві садиби. На одній з них, що існувала поблизу Фредсхой (Fredshøj), досліджено велику споруду та скупчення каміння діаметром 16 м і заввишки 0,75 м. Тут трапилися уламки як місцевої, так і імпортної кераміки, датовані VI–VII століттями. Припускають, що у VII столітті цю садибу було перенесено на 500 м південніше, ближче до Мюссельхойгорда (Mysselhøjgård). Там, на семиметровому горбі, розкопані залишки близько двадцяти чималих будівель, серед яких вирізняються дві особливо великі, завдовжки 42 м та 50 м і завширшки 7,5 м та 11,5 м, а також іще одне скупчення обпаленого каміння діаметром 35 м і заввишки 1 м, поруч з яким знайдено кремовані кістки й вугілля. На схилах підвищення виявлено напів-

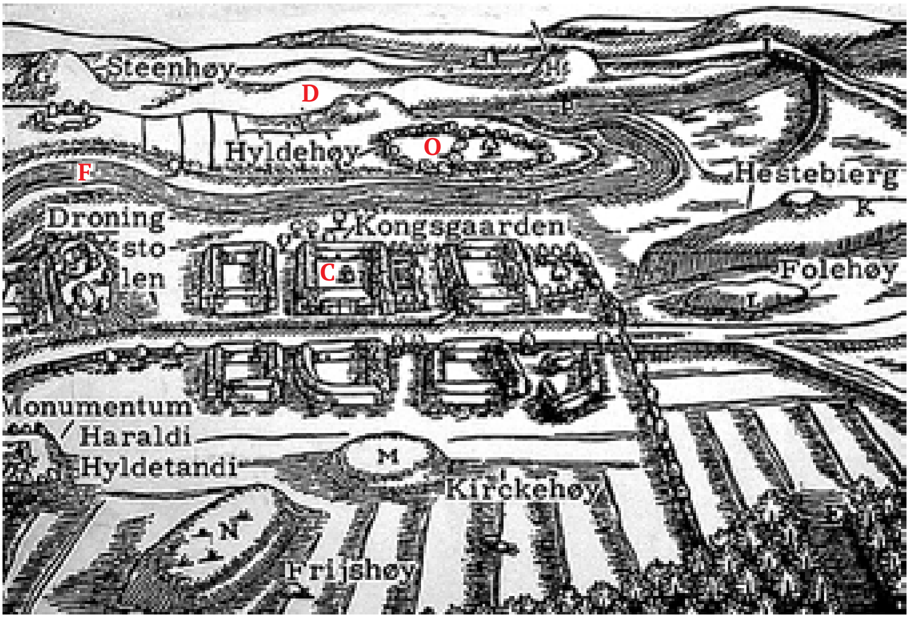

Іл. 14. Археологічні пам'ятки, розташовані поблизу селища Старе Лейре (Gammel Lejre): C — королівський двір, D — курган Грюдехой, F — річка Лейре, O — Хюлдехой — місце, оточене камінням, яке королі Лейре використовували для коронування

землянки зі слідами ремісничої діяльності та кузню. Знахідки на дослідженій території вказують, що садиба існувала з другої половини VII до кінця IX століття. Обидва кам'яні скупчення інтерпретовані як культові споруди, пов'язані з язичницькими жертвоприношеннями. У X столітті життя на садибі припинилося, як і жертвоприношення. Дослідники пов'язують це з прийняттям християнства.

Єллінг, розташований у центральній частині Ютландського півострова, є доволі складним комплексом різночасових пам'яток, кожна з яких віддзеркалює істотні релігійні та політичні зміни.

Найдавнішим елементом є велика кам'яна викладка у вигляді човна завдовжки 360 м, орієнтована з північного сходу на південний захід, у центральній частині якої був насипаний великий курган. Поблизу кургану встановлено рунічний камінь з таким написом: «Горм конунг

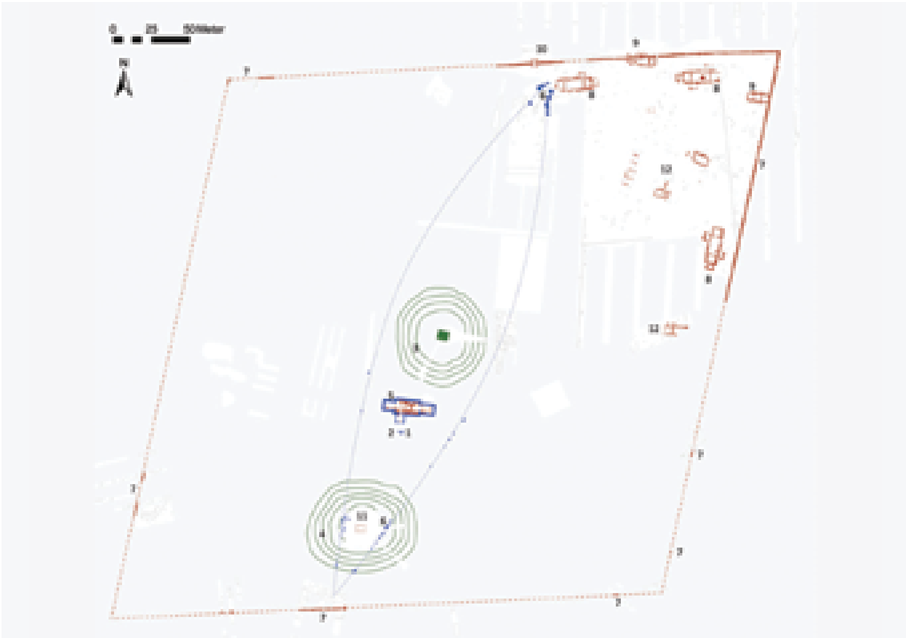

Іл. 15. Пам'ятки X–XIII століть у Єллінгу: 1 — рунічний камінь Гаральда; 2 — рунічний камінь Горма; 3 — Північний курган, або «курган Тюри», з камерним похованням; 4 — Південний курган, або «курган Горма»; 5 — церква XI–XII століть із залишками дерев'яних споруд і камерного поховання середини та другої половини X століття; 6 — камені човноподібної викладки; 7 — дерев'яна огорожа; 8 — дерев'яні будівлі хали типу «треллеборг»; 9 — будівлі доби вікінгів; 10 — ворота; 11 — фундамент дзвонарні XII століття; 12 — споруди XIII століття

зробив ці пам'ятні камені на згадку про Тюру, гордість Данії». У насипі кургану знайдено поховальну камеру завдовжки 6,75 м, завширшки 2,6 м та заввишки 1,45 м. Поряд із курганом стояв великий дерев'яний будинок, залишки якого зафіксовані під фундаментами ранньосередньовічної церкви. Зведення цього комплексу споруд датоване часом до 958/959 року, це зразок поховального обряду передхристиянського періоду, якому притаманні човноподібні насипи й великі кургани.

Наступний етап формування комплексу датується другою половиною X століття. У цей час територію навколо згаданих вище елементів

Іл. 16. Рунічний камінь Гаральда біля церкви в Єллінгу

загальною площею близько 12 га обнесли дерев'яним палісадом. На цій площі звели великі будинки. Поховання з дерев'яної камери в північному кургані перенесли до іншої камери, яка за знахідками датується тим самим часом і містить рештки чоловіка 35–50 років. На цьому-таки місці зафіксовані залишки великої будівлі, яка могла виконувати роль християнської культової споруди. Загальна висота кургану, після перенесення поховання та відновлення насипу, становить 8,5 м, а діаметр — 65 м. Водночас було насипано південний курган заввишки 11 м і діаметром 80 м, який не містив поховань. Між курганами та поблизу розташованого

великого будинку встановлено кам'яну брилу з таким рунічним написом: «Гаральд конунг наказав зробити ці пам'ятні камені на згадку про Горма, свого батька, та Тюру, свою матір. Той Гаральд, який підкорив усю Данію і Норвегію та зробив данів християнами».

Наприкінці XI — на початку XII століття на місці старої дерев'яної великої споруди між курганами звели кам'яну церкву, на схід від північного кургану збудували житлову споруду, а на вершині південного насипу — дзвіницю, залишки якої зафіксовані на вершині кургану.

Усьому комплексу притаманна незвична геометричність. Сторона майже ромбоподібної форми палісаду має довжину 380 м і витягнута вздовж осі човноподібної викладки такої самої довжини. Усе це вказує на продуманість плану комплексу резиденції, основною метою якої була маніфестація влади короля. Тут поєднані кілька важливих складників: меморативні пам'ятки; культові споруди та величні споруди гридниці, здатні вмістити багато людей. Останні є традиційними будівлями скандинавської знаті, які поєднували житлові й церемоніально-ритуальні функції.

Міста

Рібе та Хедебю — два найдавніших міста Данії, що виникли на початку VIII століття. Хоча Рібе згадано вперше у франкських анналах під 850 роком, поселення виникло до VIII століття. Його залишки археологи локалізували тільки у 1970-х роках. Вони встановили, що найдавніша частина міста розташована на північному та східному берегах річки Рібе.

Місце для торгівлі було започатковано на піщаному березі. Тут досліджені залишки майстерень, вогнищ, шари відходів скляного, ювелірного, косторізного та керамічного виробництв, а також речі, імпортовані з Норвегії (моржева кістка, «мильний камінь», точильні камені), Каролінзької імперії (прикраси, скляні вироби) та Близького Сходу (намисто). Реміснича діяльність відбувалася в межах вузьких ділянок землі завдовжки 20–30 м та завширшки 6–8 м, які короткою стороною були спрямовані до річки. Припускають, що на місці було розбито близько сорока або п'ятдесяти таких ділянок, відокремлених одна від одної вузькими ровами. Між 704/710 і 770/780 роками торгове місце функціонувало сезонно. У цей час не було споруджено перманентних будівель, за винятком кількох землянок і криниць. Тільки наприкінці VIII–IX століть тут звели більш-менш постійні житла, імовірно, подібні до тих, що існували в інших скандинавських торговельних центрах.

За межами згаданих ділянок досліджені залишки напівземлянок, споруд каркасно-стовпової конструкції, огорож і криниць. Проте обмежені масштаби досліджень не дають змоги зробити висновки щодо розмірів і структури цієї частини поселення, що існувала в цей та пізніші часи. На схід від поселення розташовувався могильник, на території якого досліджено близько п'ятдесяти поховань. Серед них тільки два здійснені за обрядом тілопокладення та були багатими, тоді як більшість становили тілоспалення з дуже бідним поховальним інвентарем. У нечисленних похованнях знайдено деталі кінської упряжі й елементи озброєння.

Іл. 17. Карта пам'яток Рібе

14 поховань за обрядом тілопокладення датовані X–XI століттями. На початку IX століття територія поселення була відмежована від могильника ровом завширшки 2 м і завглибшки 1 м. Припускають, що рів слугував символічним кордоном між територією, де жили люди (12 га), і кладовищем. Наприкінці IX — на початку X століття рів поновили: розширили до шести-семи метрів і сплощили його дно до одного метра.

Хедебю розташоване в південно-східній частині Ютландського півострова, у кількох кілометрах від фіорду Шлей та маленьких річок, які впадають в Ейдер і Північне море. Заснування торгово-ремісничого осередку від початку пов'язане з королівською владою.

Поселення відоме під різними назвами: Слісторп (Sliesthorp), Сліазвіх (Sliaswich), Слезвік (Slesvic), Хаідабю (Haitha by) або Хедебю. Судячи з суфіксів -*торп* та -*бю*, типових для сільських поселень, данці не мали спеціального слова для означення міста. Для них воно було «селищем на березі Шлея». Перша згадка про Слісторп міститься у франкських анналах під 804 роком у зв'язку з прибуттям туди данського конунга Годфре-

Іл. 18. Карта пам’яток Хедебю

да з армією. Через чотири роки Годфред зруйнував слов’янський торговий осередок Рерік і переселив усіх купців звідти до Слізторпа. Це стало початком міської історії Хедебю.

Найдавніше поселення виникло ще у VIII столітті, на південь від напівкруглого валу. Площа поселення в межах валу становить 27 га. Територія всередині площі, оточеної валом, була поділена на вузькі ділянки, які однією з коротких сторін були спрямовані у бік гавані. На ділянках розміщувалися садиби з невеликими прямокутними житловими спорудами, господарчими та ремісничими будівлями. Там зафіксовані сліди косторізного, скляного і ювелірного виробництв, оброблення й виготовлення шкіри. Знахідки виробів з «мильного каменю» і моржевої кістки свідчать про контакти з Норвегією; скляних виробів, прикрас та озбро-

єння — з Каролінзькою імперією; бурштину — з балтськими землями. Добре збережене дерево дало можливість за допомогою дендродатування отримати дві дати — 811-й та 1020 роки. Вони означують найбільш ранній і найпізніший час зрубу дерева для міського будівництва.

На території пам'ятки досліджено кілька могильників за різними обрядами: у камерних похованнях та ґрунтових ямах, урнах або ямах зі спаленими кістками загальною кількістю понад тисячу поховань. В одному з поховань ґрунтового могильника, датованого VIII століттям, знайдено дирхем халіфа аль-Мансура (754–775), карбований у Куфі. Серед випадкових знахідок на цьому могильнику варто виокремити візантійську монету імператорів Михаїла та Костянтина (829–842), перероблену на застібку. Ці речі свідчать про східні контакти містян.

Дослідники схильні пов'язувати ці кладовища з різними соціальними й культурними групами населення. У камерних похованнях знайдено зброю та прикраси, що засвідчують високий соціальний статус похованих. Унікальним є підкурганне камерно-лоддійне поховання зі зброєю, датоване IX століттям й інтерпретоване як могила місцевого конунга. Без сумнівів, окремі поховання в ямах і камерах є християнськими, оскільки з писемних джерел відомо про християнські місії в місті. Близько 850 року конунг Хорік надав дозвіл проповідникові Ансгарію збудувати тут церкву. Вал місцями сягає висоти 10–11 м і має довжину 1300 м. Установлено, що він збудований лише у другій половині X століття, а до цього поселення було відкритим.

Роскільде є прикладом доволі великого ранньосередньовічного міста Данії, яке розташоване на території Зеландії. Засноване на межі X–XI століть на краю моренного плато заввишки 40–45 м, у семистах метрах від Роскільде-фіорду. Місто набуло розквіту у XI–XII століттях.

За пізньою традицією, що збереглася в переказі Адама Бременського, у місті існувала церква, яку заснував конунг Гаральд Синьозубий і в якій його й поховали. Однак археологічні дослідження показали, що найдавніші залишки церкви датуються не раніше другої половини XI століття та пов'язані з часом правління Свена Естрідсена. Інтерес останнього до Роскільде пов'язаний з тим, що в місцевій церкві, за наказом конунга Кнута Великого, було вбито його батька — ярла Ульва. Хроніка Роскільде

Іл. 19. Карта міста Роскільде з найважливішими спорудами середньовіччя: 1 — міський вал, споруджений у 1140-х роках; 2 — Червоні міські ворота; 3 — собор XIII–XV століть; 4 — церква XII ст. Святого Будольфі; 5 — церква Святого Миколая; 6 — церква Святого Діонісія; 7 — церква Всіх Святих XII ст.; 8 — церква Святого Михаїла XII ст.; 9 — церква Святого Павла; 10 — церква Святого Лаврентія XII ст.; 11 — церква Святого Олава XII ст.; 12 — церква Святого Ханса XII ст.; 13 — церква Святого Мартіна; 14 — церква Святого Ібса XII ст.; 15 — церква Святого Георгія XI–XII ст.; 16 — церква Богородиці XI ст.; 17 — монастир Богородиці XII ст., монастир Сірих братів XIII ст.; 18 — домініканський монастир XIII ст.; 19 — монастир Святої Агнес XIII ст.; 20 — монастир Святої Клари XIII ст.; 21 — госпіталь XV ст.; 22 — госпіталь Святого Духа; 23 — лепрозорій Двір Святого Георгія XIII ст.; 24 — королівський палац; 25 — садиба єпископа XII ст.; 26 — ратуша XII ст.; 27 — кафедральна школа XII ст.

Іл. 20. Місцева імітація візантійського енколпіона, знайдена в портовій частині Роскільде

Іл. 21. Глиняна форма для виготовлення хреста, знайдена у центральній частині Роскільде

розповідає, що Естрід — вдова Ульва та мати Свена — наказала збудувати тут кам'яну церкву замість дерев'яної. Уперше Роскільде згадано в документі, датованому 1022 роком, у зв'язку з іменем єпископа Роскільде Гербранда.

За часів володарювання Кнута Великого (помер у 1035 році) в місті існували королівський двір і близько шести церков, тут також карбували монету. Зображення на деяких з них під час правління Свена Естрідсена зазнали візантійського впливу. Площа міста в цей час становила 65 га. Населення міста було знайоме з візантійським християнством, про що свідчить знайдений хрест, який імітує візантійський енколпіон (іл. 20), а також формочка для виготовлення хрестоподібної підвіски, знайдена в центрі міста.

У першій половині XII століття поблизу фіорду засновано фортецю Гаральдсборг, а в другій половині — територію міста обнесено валом та укріпленою стіною. У цей час у місті налічувалося 14 кам'яних церков та один монастир цистеріанців. Після смерті Свена Естрідсена в місті зростає роль єпископської влади. Місто збільшує площу і займає вже 83 га. Численні знахідки кераміки західнослов'янського походження та прикрас із території Німеччини свідчать про напрямки торговельних контактів міста.

Фортеці

З огляду на порівняно рівномірне й не надто активне поширення знахідок каролінзьких мечів IX століття їх могли дозволити собі лише заможні представники суспільства Данії. Дружина вождів або хьовдингів, очевидно, мала простіше озброєння, таке як списи і луки. Варто припустити, що членів дружини набирали серед молоді в родинах вільних селян — бондів. Член дружини проводив більшість часу зі своїм вождем, відвідуючи його маєтки і торгові центри. Така модель не потребувала спеціальних таборів для дислокації дружинників, вони мешкали в довгому будинку — халлі — разом зі своїм ватажком. Прикладом великого маєтку є Тіссо у Зеландії. Знахідки зброї в однойменному озері Тіссо, які інтерпретуються як жертвоприношення, вказують на те, що місцеві хьовдинги в цю добу мали доступ до значної кількості зброї та практикували язичницькі ритуали.

Значні зміни відбулися під час правління конунга Гаральда Синьозубого (958–985/86). Він підкорив усю Данію, Сконе і навіть такі важливі торгові центри, як Волін (Юмне) та Ольденбург (Алдін) на землях західних слов'ян. Контроль над країною було візуалізовано спорудженням королівської резиденції в Єллінгу та великих круглих фортець у Ютландії (Фюркат й Аггерсборг), Зеландії (Треллеборг), Фюні (Ноннебаккен), Сконе (Боргебю і Треллеборг). Також це унаочнювалося укріпленням кордонів і торгових центрів (Хедебю, Орхус, Ковірке), поліпшенням комунікацій (міст у Равнінгу), упровадженням карбування монет та особливого ювелірного мистецтва, так званого стилю «хідденсее», який являв техніку зерні в традиційному скандинавському звіриному стилі.

Новим було й те, що знатних людей ховали в кузовах возів і великих камерах. Також з'явилися нові типи багато прикрашених мечів, таких як V і S за типологією Яна Петерсена, набули поширення сокири — як статусне й ефективне озброєння.

Джерела багатьох цих нововведень не мають скандинавського походження. Наприклад, монети карбувалися за зразком монет Карла Великого, а взірці мечів запозичили в Каролінській імперії, тоді як шпори та верхове спорядження коня відображають вплив імперії Оттонів. Планування круглих фортець мало візантійське коріння, але багато аналогій таким укріпленням можна виявити на широкій території, заселеній слов'янами. Зрештою, ювелірна техніка зерні, яку широко застосовували у Візантії, поширилася в Данії за посередництва слов'янських ювелірів. Безсумнівно, у цій державній будівельній програмі Гаральд мав радників або певні джерела натхнення. Особливо міцними були його слов'янські зв'язки. У 970 році він одружився з Тюрою (або Тувою), дочкою ободритського князя Містевоя (близько 935–995). Завдяки цьому шлюбу Гаральд отримав значні людські ресурси у вигляді слов'янських найманців. Аналіз ізотопів стронцію показав, що із сорока восьми осіб, похованих на кладовищі круглої фортеці Треллеборг, більше половини мали слов'янське походження. За допомогою слов'янських найманців Гаральд здобув країну і мав її втримати. Задля цього він побудував круглі фортеці в різних частинах країни.

Під час планування данських фортець не були враховані особливості ландшафту. Багато фортечних воріт нікуди не ведуть. Основною ідеєю візантійського табору була ієрархія його плану. Це випливає з того, що чоловіки, які входили до однієї бойової одиниці, мали залишатися разом в одному або двох наметах. Піші воїни розташовувалися у своїх наметах біля стіни, тоді як кіннота — у центрі табору, де також виокремлювали місце для двох прямих вулиць, що перетиналися в центрі. У данському випадку не було наметів, але були великі будинки-халли. Як правило, чотири такі будинки утворювали єдиний блок, відокремлений від інших вулицями. Припускають, що в одній такій будівлі міг розміститися один екіпаж довгого корабля (50–75 осіб). Це порівняння може підтвердити споруда, розкопана у так званому гарнізоні Бірки у Швеції. Вона менша (19×9 м) і могла вмістити принаймні 40 воїнів. Схоже, що оригінальний план данських фортець враховував ідею, що один такий будинок повинен відповідати одному дислокованому загону. Чотири такі підрозділи утворювали *hir* — це поняття можна порівняти з візантійською фемою,

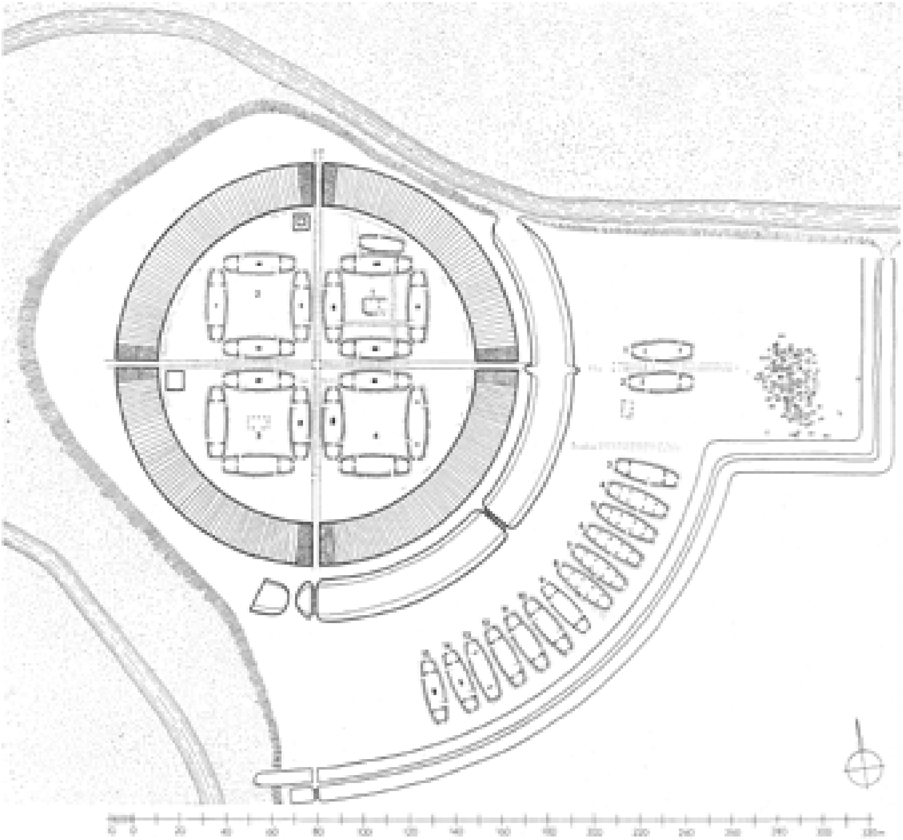

Іл. 22. Кругла фортеця Треллеборг

тобто військовим підрозділом для територіальної одиниці, очолюваної стратегом феми або тагми — полку.

У візантійській армії воїни-роси були піхотою, озброєною списами, мечами та щитами. Вони утворювали *тагму*, яка складалася з 300—500 осіб, що супроводжували імператора. Причину поділу данських фортець на чотири (Фюркат, Треллеборг) та 12 кварталів із центральною будівлею можна також пояснити візантійською військовою тактикою, за якою «війська, що належать одній фемі аба тагмі, не повинні розквартировуватися з іншими фемами або тагмами». Отже, вірогідно, що в прямокутних будинках посеред Фюркату та в одному випадку в Треллеборгу розташо-

Іл. 23. Сучасна реконструкція великого будинку в Треллеборгу

вувалися резиденції командира війська. З огляду на кількість будинків, у кожному з яких, імовірно, мешкало п'ятдесят осіб, можна припустити таку кількість населення фортець: близько чотирьохсот у Фюркаті, восьмисот у Треллеборгу та двох тисяч в Аггерсборгу.

Разом з тим археологічні розкопки показали, що початковий план з якихось причин змінили. Зокрема, будинки, які розташовувалися на периферії — ближче до валу, не мали вогнищ і взагалі дали дуже мало знахідок. Імовірно, вони функціонували як комори або стайні. Будинки з подвір'ями використовували як ювелірні майстерні, тоді як дві напівземлянки, розкопані у Фюркаті, інтерпретували як «житла для бідняків або як виробничі приміщення». Тільки споруди, розташовані вздовж вулиць, були житловими. У будівлях, розташованих уздовж осьової вулиці з півночі на південь, ювеліри періодично виготовляли золоті прикраси.

У різних місцях Фюркату знаходили намиста, прясла для веретен і глиняні важки для ткацьких верстатів. Ці речі підтверджують, що серед жителів були жінки. Аналіз поховань, зокрема речей, покладених

до могил, вказує на те, що у фортецях у Треллеборгу та Фюркаті мешкали чоловіки, жінки й діти. Присутність жінок і дітей у військових таборах, очевидно, є місцевою особливістю. Кераміка й інші знахідки у похованнях свідчать про те, що деякі місцеві жінки мали слов'янське походження.

Могильник Фюркату було облаштовано за межами північно-східної частини валу на кілеподібному підвищенні, оточеному струмком і болотистими ґрунтами. Він складався з тридцяти пласких могил у трунах, скринях, кузовах возів і поховальних спорудах, скріплених заклепками. У деяких похованнях були знайдені ножі, точильні бруски, ріжки для пиття та ключі, пряселья, намистини, золоті і срібні нитки. Найвідомішими об'єктами є дві сокири (одна типу H, а інша — варіант типу M) та фібула готландського походження. Дев'ять із двадцяти дев'яти могил ідентифіковані як поховання дітей, в інших поховані дорослі особи. У могильнику Треллеборга виявлено тридцять одне поховання чоловіків, дев'ять поховань жінок і чотири могили дітей.

Ювелірні вироби, оздоблені в стилі «хідденсее», виготовляли в данських круглих фортецях. На це вказують матриця для виробництва підвісок, знайдена в Треллеборгу, та уламки підвісок і фібул з розкопок Фюркату й Аггерсборга.

В одній з досліджених будівель Фюркату виявлено невеликий скарб із двох браслетів та однієї каблучки. Крім цього, у тій самій фортеці знайдено срібну данську монету, карбовану під час правління Гаральда Синьозубого (тип CEIII/DIII за Брітою Мальмер), та чотири важки (два з них трапилися в одному з поховань могильника). Разом зі знахідками ливарних форм і тиглів це свідчить про важливість ювелірного виробництва в повсякденному житті мешканців деяких великих будинків. З розкопок Треллеборга відома знахідка срібних монет (так званих брактатів Хедебю), ваг і п'яти вагових гирьок.

На противагу Фюркату, фортеці в Аггерсборгу та Треллеборгу були засновані на місці, де раніше існували поселення. Те, що передувало фортеці в Аггерсборгу, дослідники характеризують як прибережне село з економікою, заснованою на землеробстві, місцевих морських ресурсах і ремеслах. Тут знайдено 15 споруд стовпової конструкції та 150 напівземлянок, які є залишками садиби мешканців з високим соціальним

статусом. Засноване близько 850 року, поселення поступово змінило свій характер і перетворилося на низку індивідуальних фермерських господарств-будинків, розмежованих перехрестями. У зв'язку з будівництвом фортеці поселення було значною мірою зруйновано. Можливим свідченням цієї драматичної події є золоте кільце, сховане у стовповій ямі найбільшого будинку поселення (будинок D), який спалили перед будівництвом форту.

Для розуміння призначення данських фортець необхідно враховувати кілька важливих особливостей їхнього розміщення:

1) побудовані поблизу важливих доріг;

2) розташовані в безпечних місцях, порівняно далеко від узбережжя моря;

3) жителі не займалися дальньою торгівлею;

4) вдало розташовані відносно локальної інфраструктури;

5) домінують над навколишніми поселеннями.

Спорудження фортець було наслідком оборонної стратегії Гаральда Синьозубого. Її спричинили наступальна політика Священної Римської імперії, а також внутрішня боротьба за владу з сином Свеном Вилобородим. Під час цих робіт між 965-м і 968 роками було побудовано укріплення — так званий Форбіндельсесвольден. Воно з'єднало напівкруглий вал Хедебю з валом Даневірке. Одночасно, на південний схід від Даневірке, було насипано вал Ковірке. Спорудження цих фортифікацій сприяло усвідомленню територіальної ідентичності Данії.

Від вікінгів до Русі

Вступ

У наш час скандинавську діяльність на сході в період раннього середньовіччя значною мірою сприймають крізь призму «Повісті минулих літ» — літературного твору початку XII століття. З нього ми дізнаємо́ся про запрошення до правління братів Рюрика, Синеуса, Трувора та заснування династії Рюриковичів у Ладозі, Новгороді, Білоозері й Ізборську, а також про їхнє володарювання над племенами чуді, словенів, мері, весі та кривичів. Деякі дослідники намагалися пов'язати Рюрика з данським вікінгом Роріком з Дорестада, згаданим у каролінзьких джерелах між 850-м і 872 роками. Однак нечасте вживання імені Рюрик серед руських князів свідчить радше про брак інформації про нього як реальну особу. У проповіді «Слово про закон і благодать», написаній близько 1050 року, київський митрополит Іларіон згадує імена лише трьох попередників князя Володимира: «Ігоря Старого», Ольгу та «славного Святослава». Це означає, що про історичні події до появи в Києві князя Ігоря було відомо мало. Щоби заповнити багато інформаційних прогалин, літописцеві довелося збирати як окремі місцеві легенди, так і розповіді з візантійських хронік. За аналогією до трьох легендарних братів на півночі, він згадує про трьох братів на півдні: про Кия, Щека та Хорива, які, за його словами, заснували місто Київ. Походження першого було дуже непевним — деякі люди вважали, що він був перевізником через Дніпро, інші стверджува-

Іл. 24. Карта знахідок ранньоскандинавських старожитностей і пов'язаних з ними пам'яток Північної Європи: 1 — Йорк, 2 — Саттон-Ху, 3 — Рібе, 4 — Хедебю, 5 — Каупанг, 6 — Вальсєрде, 7 — Вендель, 8 — Кварнбю, 9 — Стара Ладога, 10 — Сальме, 11 — Гробіня, 12 — Ельблонг, 13 — Жовква, 14 — Горохів, 15 — Тернопіль, 16 — Бичева, 17 — Листвин, 18 — Чернігів, 19 — Глухів, 20 — Микільське, 21 — Битиця, 22 — Маяки, 23 — Тетянівка

ли, що він був поважним представником свого роду і навіть відвідав двір візантійського імператора. Нащадки братів платили данину хозарам. Літописець називає низку слов'янських племен, які проживали на території сучасної України: поляни; деревляни; сіверяни; бужани, або, як їх іще називали, волиняни. Перші три були данниками хозарів.

У цьому самому джерелі літописець згадує варягів, що мешкали на берегах Варязького (Балтійського) моря. Загалом у цій частині світу йому відомі такі народи: варяги; шведи; нормани; готландці і руси. Він

не згадує тільки данців, які могли ховатися у цьому переліку під іменем варягів.

Велику територію між Балтійським та Чорним морями заселяли різноманітні племена, роз'єднані річкою Дніпро. На думку літописця, Дніпро був не тільки торговим шляхом, що з'єднував варягів із греками, а й *Via Sacra*, тобто священним шляхом, прокладеним святим апостолом Андрієм, який під час своєї подорожі вздовж річки відвідав місце, де в подальшому постав Київ, і передбачив його велике майбутнє. Звідти Андрій вирушив далі на північ до північних слов'ян та варягів, потім відвідав Рим і повернувся до Синопи.

Попри аргументоване скандинавське походження назви «Русь», у своєму географічному значенні її застосовували тільки до конкретної частини сучасної України, обмеженої територією між Києвом, Черніговом та Переяславом. Князь Олег проголосив Київ «матір'ю міст Руських». Сам він прибув з півночі після вбивства варягів Аскольда та Діра, котрі зайняли місто. З центру в Києві руси почали тривалий процес підкорення місцевих племен і спланували низку військових експедицій. Приблизно так «Повість минулих літ» представляє нам ранню історію Русі. Проте археологія дає більш нюансовану картину.

Матеріальні свідчення перших контактів

Доволі довго панувала думка, що скандинави з'явилися на теренах України значно пізніше, ніж у балтійських країнах та на півночі Росії — там завдяки археологічним розкопкам виявили як окремі знахідки, так і пам'ятки, датовані VII–VIII століттями (Гробіня у Латвії та Стара Ладога у Росії). Сьогодні очевидно, що така думка не відповідає дійсності.

У зв'язку з масовим поширенням в Україні металодетекторів знайдено тисячі артефактів, монет і скарбів, які істотно змінили наші уявлення про певні археологічні періоди в історії України. На жаль, через ринок старожитностей і комерційну діяльність скарбошукачів більшість матеріальних свідчень минулого не потрапляють до музеїв, тож для науки й загалу вони назавжди втрачені. Багато чому тут можна і варто повчитися в Данії, окремі закони якої сягають середньовіччя. До таких належить і закон *Danefæ* — він позначений давнім словом, яке можна перекласти як «нічийна власність мертвих». Найдавнішу його версію знаходимо у Законі Ютландії XIII століття — її підтверджує король Вальдемар II у 1241 році. Цей закон стверджує: «Якщо хтось знайде срібло або золото в курганах (*i høghæ*) чи після оранки, власником його має бути король».

Сьогодні в Данії заборонений пошук на територіях археологічних пам'яток і в місцях археологічних досліджень. Крім цього, пошуковці мають отримати дозвіл від приватного або державного власника землі. Відсутність дозволів унеможливлює легалізацію пошуку. Старожитності, знайдені детектористами, мають бути передані до Національного музею, а Міністерство культури ухвалює рішення щодо їх подальшого зберігання.

Через відсутність в Україні чіткого законодавства, яке регулювало би пошукову діяльність користувачів металодетекторів, ми втрачаємо матеріальні джерела, що проливають світло на важливі періоди не тільки історії України, а й загалом Європи. На щастя, інформацію про окремі знахідки вдалося відшукати. Ба більше, є люди, які безкоштовно передають

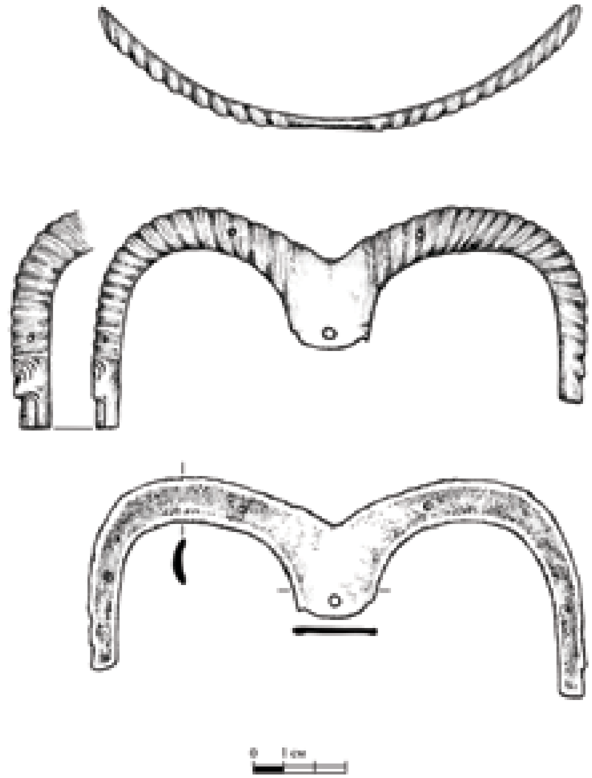

Іл. 25. Деталь лицьової частини шолома з Тернопільщини

випадкові знахідки до музеїв. Про важливість деяких з них і йтиметься далі.

У січні 2021 року Олександр Волошенко та Ждан Забашта передали до зібрання Національного музею історії України деталь лицьової частини шолома — унікальний предмет, випадково знайдений на території Тернопільської області.

Виявилося, що найближчою аналогією є шолом з Йорка в Англії (так званий the Coppergate Helmet).

Цей артефакт за радіокарбонним датуванням контексту, у якому його знайшли, та за стилістичними особливостями декору датовано VIII–IX століттями. Аналіз складу металу, його патини та стилістики

Іл. 26. Реконструкція шолома з Йорка, виконана Дмитром Храмцовим

орнаментації показує, що знахідка з Тернопільщини аж ніяк не може бути підробкою. Отже, можна стверджувати, що перед нами — реальна і непересічна річ, датована ранньою добою вікінгів.

Як пояснити появу цього унікального артефакту на території України? Виявилося, що це непоодинокий випадок. У тій-таки Тернопільській області знайшли S-подібну бронзову жіночу фібулу південноскандинавського походження, датовану за аналогіями кінцем VI — початком VII століття, тобто так званим вендельським періодом (іл. 28:1). Із Прикарпаття походить бронзова рівноплечна жіноча фібула цього самого часу (іл. 28:2). Унікальною знахідкою вендельського часу є також бронзова фібула у вигляді хижого птаха, виявлена поблизу села Горохів Луцького району

Іл. 27. Фібула вендельської доби, знайдена в околиці села Горохів Луцького району Волинської області

Волинської області. Стилістичними аналогіями артефакту є накладки на щит із Саттон-Ху в Англії, Готланді, а також фібули, відомі на півночі Ютландського півострова.

На заході України відомі знахідки зброї каролінзького походження, яка була на озброєнні у скандинавів у другій половині VIII–IX століть. До них належать крилатий спис із Листвина Дубенського району Рівненської області, а також меч із села Бичева Любарського району Житомирської області. Варто згадати і єдиний відомий нам на території України брактеат — срібну данську монету, карбовану в Хедебю близько 825 року, яку знайшли в околицях Жовкви на Львівщині (іл. 28:7).

Ще два унікальних для України артефакти трапилися на Чернігівщині (іл. 28:3–4). Один з них — жіноча застібка у вигляді пташиного дзьоба, також південноскандинавського походження, знайдена в культурному шарі Шестовицького поселення, датованого X століттям. Інший предмет — бронзове навершя VII–VIII століть, прикріплене до руків'я залізного меча X століття. Випадки включення деталей старовинних мечей у руків'я пізніших виробів відомі у Скандинавії. Вони свідчать про те, що

Іл. 28. Знахідки вендельської та ранньої доби вікінгів з території України:
1 — Тернопільська область; 2 — Прикарпаття; 3, 4, 5, 9 — Чернігівська область;
6 — Полтавська область; 7 — Львівська область; 8 — Глухів

ці речі могли мати певні «біографії», тобто власники могли пов'язувати їх з видатними попередниками, яким мечі належали раніше. З теренів Чернігівщини походить іще одна рідкісна знахідка: коробкоподібна кругла бронзова жіноча фібула, орнаментована у пізньовендельському звіриному стилі. За аналогіями з Готланду, вона може бути датована кінцем VIII — початком IX століття (іл. 28:5). До зразків озброєння IX століття належить крилатий спис, виявлений на території Чернігівської області (іл. 28:9).

У заплаві річки Клевень, у районі Глухова, випадково знайдено меч IX століття (того самого типу, що з Бичевої), який зараз зберігається в Національному заповіднику «Глухів» (іл. 28:8). Іще один меч цього типу, випадково знайдений у Полтавській області, був нещодавно запропонований для продажу на аукціоні Violity.

Уламок жіночої черепахоподібної фібули (тип 37), датований IX століттям, також належить до випадкових знахідок на Полтавщині (іл. 28:6).

Отже, на захід і на схід від Дніпра зафіксовано поодинокі знахідки прикрас та озброєння скандинавського походження. Вони пов'язані і з чоловіками, і з жінками. Найдавніші з них датовані VII століттям і є найбільш ранніми матеріальними свідченнями контактів жителів Північної Європи з Україною. Ці контакти відбувалися задовго до часу, коли літописець сконструював легенду про запрошення варягів і заснування князівської династії. Відсутність концентрації цих старожитностей біля певних поселень вказує на те, що контакти скандинавів з місцевими жителями були епізодичні. Це спричинено пошуком скандинавами ресурсів: хутра; меду; рабів та ісламського срібла. Постає питання про роль Києва у посередницьких контактах.

Хоча літопис свідчить про перебування варягів у Києві у другій половині IX століття, жодна з відомих сьогодні скандинавських знахідок не може бути датована раніше X століття. Це, однак, не означає, що таких знахідок не буде виявлено тут у майбутньому. Через будівельну діяльність князів Володимира та Ярослава топографія території давнього Києва істотно змінилася. Під час підготовки до будівництва засипали яри, вирівнювали пагорби та в гігантських масштабах совали ґрунт, пісок і глину. Унаслідок цього ми й маємо тільки окремі знахідки, до яких на-

Іл. 29. Одна з чотирьох монет аль-Аміна, карбованих у Самарканді, зі скарбу 1918 року

лежить невеликий скарб арабських монет першої половини IX століття, знайдений у 1918 році в районі перетину нинішніх вулиць Івана Франка та Ярославового Валу. У горщику, який не зберігся, лежали чотири монети Мухамада аль-Аміна, карбовані у 809–810 роках у Самарканді.

Яким чином ця знахідка стосується появи в Києві скандинавів? Річ у тім, що найбільшу кількість ісламських монет знайдено у Швеції, де загалом виявлено близько 90 000 дирхемів. Монети аль-Аміна трапилися в двадцяти шведських скарбах, які хронологічно поділяються на три групи, датовані першою і другою половинами IX століття та кінцем IX–X століть. У першій і другій групах цих скарбів знайдено також імітації арабських монет, які карбували хозари у першій та другій половині IX століття. Крім цього, нам відомо, що монети аль-Аміна знайдено на території Хозарського каганату, куди вони, за спостереженнями науковців, потрапили не раніше 820-х років. Імовірно, чотири монети опинилися у Києві через посередництво хозарів у першій половині IX століття.

Історичним ядром міста були Старокиївська та Замкова гори, де зафіксовано старожитності, датовані від доби енеоліту до середньовіччя. Знахідка унікальної ливарної форми для виготовлення прикрас зі свинцево-олов'янистого сплаву й імітації ранньоабасидського дирхема вказує на те, що реміснича діяльність на Замковій горі датується

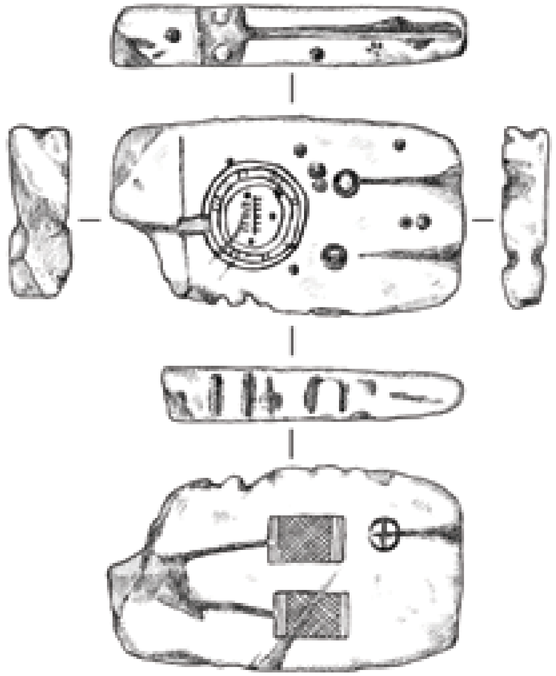

Іл. 30. Кам'яна ливарна формочка з розкопок Замкової гори в Києві

IX століттям, тобто часом існування поселення луки-райковецької культури. До цього періоду належать уламки банкоподібних високих посудин з ледь відігнутими або прямими вінцями, оздоблені прямим чи хвилястим орнаментом, а також частково пальцевими защипами по вінцях. Серед кераміки виявлені й дещо грубіші товстостінні форми сірого і темно-сірого кольорів, зокрема сковорідки з низькими бортиками, близькі до тих, що знайдені також на Старокиївській горі. Саме з другою групою кераміки дослідники пов'язують випадкові знахідки візантійських фолісів імператорів Анастасія І та Юстиніана І.

Іл. 31. Імітація ранньоабасидського дирхема з колекції Мюнцкабінету Університету Святого Володимира

Привертають увагу типи прикрас, які відливали у згаданій вище формочці. Прямокутні бляшки у вигляді розеток, оздоблених штрихованим орнаментом, відомі на городищах Камно й Ізборськ у Північно-Західній Росії, датовані VIII–IX століттями. Одна з прикрас з київської формочки — імітація ранньоабасидського дирхема. Прикладом такої імітації є монета з колекції Мюнцкабінету Університету Святого Володимира (AR 12343). Ці знахідки свідчать про початок обігу ісламської монети на території України. Вважалося, що Правобережжя було вилучене з цього обігу аж до X століття, проте знахідка скарбу 1918 року та формочки для наслідування ранньоабасидського дирхема дають підстави розглядати Київ як важливу контактну зону, куди потрапляв дирхем і де він міг потрапити до рук прибульцям зі Скандинавії.

Тож на території України північноєвропейські старожитності представлені як чоловічими, так і жіночими предметами. Ті з них, що походять з археологічних розкопок поселень і поховань, переважно належать до X–XI століть, а майже всі артефакти VII–IX століть представлені випадковими знахідками. Райони знахідок артефактів свідчать про те, що вони потрапили на територію України з власниками, які користувалися як великими річками, так і наземними шляхами.

Останні функціонували в тому самому напрямку, що і торговий шлях Київ — Краків — Прага — Регенсбург, добре відомий з писемних джерел XII століття. Появу поодиноких знахідок на теренах на захід від Дніпра можна пояснити функціонуванням річкового шляху, що пов'язував Балтику та Дніпро через Віслу і Прип'ять, а на схід від Дніпра — тим, що скандинави розвідували сполучення вздовж річок Десна, Сейм і Сіверський Донець, які вели до хозарських земель. Згадані вище мечі типу B (за Яном Петерсеном), які належать до цього раннього періоду, мають дамасковані леза, і, як правило, їх вважають дорогою зброєю високого статусу. Те саме стосується шолома, деталь якого знайдена на Тернопільщині і про який згадано вище. Ці виняткові знахідки засвідчують, що до набігів вікінгів причетні багаті вожді. Декоративний елемент шолома, безперечно, англосаксонського походження — наразі єдине свідчення контактів з Британськими островами. Звісно, як предмет престижу шолом можна було подарувати місцевому вождю або скандинавському гостеві. Враховуючи значну відстань між Англією та Україною, вірогідніший другий варіант, а саме — можливе залучення скандинавського посередника.

Головне значення матеріальних свідчень перебування скандинавів на території України в VII–IX століттях полягає в тому, що вони датовані часом, коли ще не було князів, які пов'язували себе з династією Рюриковичів. Отже, історія скандинаво-українських зв'язків не є історією однієї династії, представники якої протягом IX–XV століть правили на широких теренах Східної Європи.

Вікінзька Русь на схід від Дніпра

839–980 роками можна умовно визначити період, який ми тут назвемо «Русь вікінгів». Йому були властиві періодичні контакти скандинавських воїнів і торговців з місцевими племенами та пошук скандинавами економічних ресурсів для власного збагачення. У своїх пошуках вікінги, або, як їх називають ісламські та візантійські джерела, «руси» чи «роси», натрапили на хозарів. «Хозари», так само, як «варяги» та «вікінги», є умовною колективною назвою, яка об'єднує різні культурні групи: тюрків, аланів та інших.

Земля хозарів простягалася від нижньої частини річки Дніпро до Нижньої Волги та Каспійського моря. Ця величезна підконтрольна їм територія була заселена низкою тюркомовних болгарських племен, ірано-мовними аланами й іншими кочовими групами.

На початку VIII століття хозари утворюють політично та економічно важливу державу, а також стають могутньою військовою силою у Східній Європі. Принаймні у двох візантійських імператорів цього часу — Юстиніана II та Костянтина V — дружини були з Хозарії.

Матеріальним свідченням хозарсько-візантійських відносин у VIII столітті може бути багата знахідка з Глодосів в Україні. Тут, на березі Сухого Ташлика, який є притокою Південного Бугу, на терасі, розташованій уздовж річки і відмежованій двома ярами та двома паралельними низькими земляними валами, виявлено яму діаметром 1 м та завглибшки 0,7 м. На дні знайдено два скупчення спалених кісток. Поверх одного лежали дві вуздечки, три стремена та золоті бляшки. Поруч із другим — золоті сережки; три намистини з медальйонами; браслети; персні; меч; кинджал з піхвами; спис та уламки чотирьох сасанідських срібних посудин. Спалені людські кістки належали дорослій людині, яка загинула насильницькою смертю. Також у могилі виявили спалені овечі кістки. Меч, що трапився тут, — один із рідкісних зразків постсасанідської зброї. За формою руків'я і перехрестя він нагадує зброю, зображену на срібній

Іл. 32. Постсасанідський меч зі знахідки у Глодосах

чаші VIII століття, що зберігається в Ермітажі в Санкт-Петербурзі. Перехрестя за типом є наслідком візантійського впливу, а орнаментація має паралелі зі зерненим декором золотої ремінної гарнітури з провінції Гілян в Ірані (збірка Музею текстилю у Ріггісбергу, Швейцарія). Загалом набір прикрас і парадного озброєння з Глодосів репрезентує адаптацію поширення культури Персії у середовищі візантійської еліти. Проте треба нагадати, що в часи правління Хосрова II (590–628) в його тронному залі для урочистих прийомів було встановлено, окрім золотого трону, ще два — для імператора Візантії та володаря хозарів. Це не заперечує можливості прямих впливів Персії на матеріальну культуру хозарської знаті.

Знахідку в Глодосах дослідники залічують до групи пам'яток так званого типу Перещепин. На думку деяких науковців, їх залишило болгарське населення. Однією з визначних пам'яток цієї групи є Вознесенка, досліджена в районі дніпровських порогів. Тут, у межах підпрямокутної кам'яної конструкції з однією заокругленою короткою стороною, знай-

Іл. 33. Срібна фігурка орла візантійського походження

дено яму зі спаленими кістками. У ямі виявили уривки кольчуги, сорок вудил, три стремена, 139 пряжок, сім наконечників стріл, золоті та срібні уламки піхов трьох бойових ножів, 1400 позолочених поясних бляшок, фрагменти візантійських срібних посудин і дві фігурки лева й орла, відлиті зі срібла. Останні є залишками візантійських військових штандартів. В іншій ямі, на тій самій території, трапилися обпалені камені, кістки коней, глина й наконечники стріл. Навколо ями виявлено кістки й зуби 800 коней та уламки глиняного посуду. Висловлено припущення, що розкопаний об'єкт є залишком священної споруди кочовиків. Багаті предмети візантійського походження разом із фрагментами шовку VII століття знайдені у селі Малій Перещепині на Полтавщині.

Згадані споруди асоціюються з тюркомовними кочовиками, серед яких, можливо, була і група аланів з Кавказу, які наприкінці VII століття в районі Нижнього Дніпра виготовляли особливо вишукану гончарну кераміку.

Іл. 34. Срібна сережка VIII століття з Харівського скарбу

Концентрація речей візантійського походження на цих пам'ятках свідчить про зростальну силу хозарів і залучення їх до орбіти зовнішньої політики Візантії. Візантійська імперія мала значний культурний вплив на матеріальну культуру сусідів. Його можна простежити у формуванні прикрас місцевої слов'янської знаті, наприклад, порівнюючи візантійські та слов'янські сережки, знайдені в скарбах Глодосів і Харівки.

Археологічні знахідки, а саме — поховання з деякими ранніми типами скандинавських черепахоподібних фібул (виявлені на Тимерьовському та Петрівському могильниках у верхів'ї річки Волги в Росії), особливий тип меча з околиць Глухова на сході України та Полтавщини (тип В за Петерсеном) — указують на те, що першу половину IX століття варто розглядати як час перших контактів скандинавів з фінським та слов'яномовним населенням у районах зіткнення останніх з хозарами.

Одним із привабливих напрямків контактів був шлях, який дослідники називають «хозарським». Він проходив так: Десна — Сейм — Сіверський Донець — Дон. Ці райони населяли носії так званих роменської та

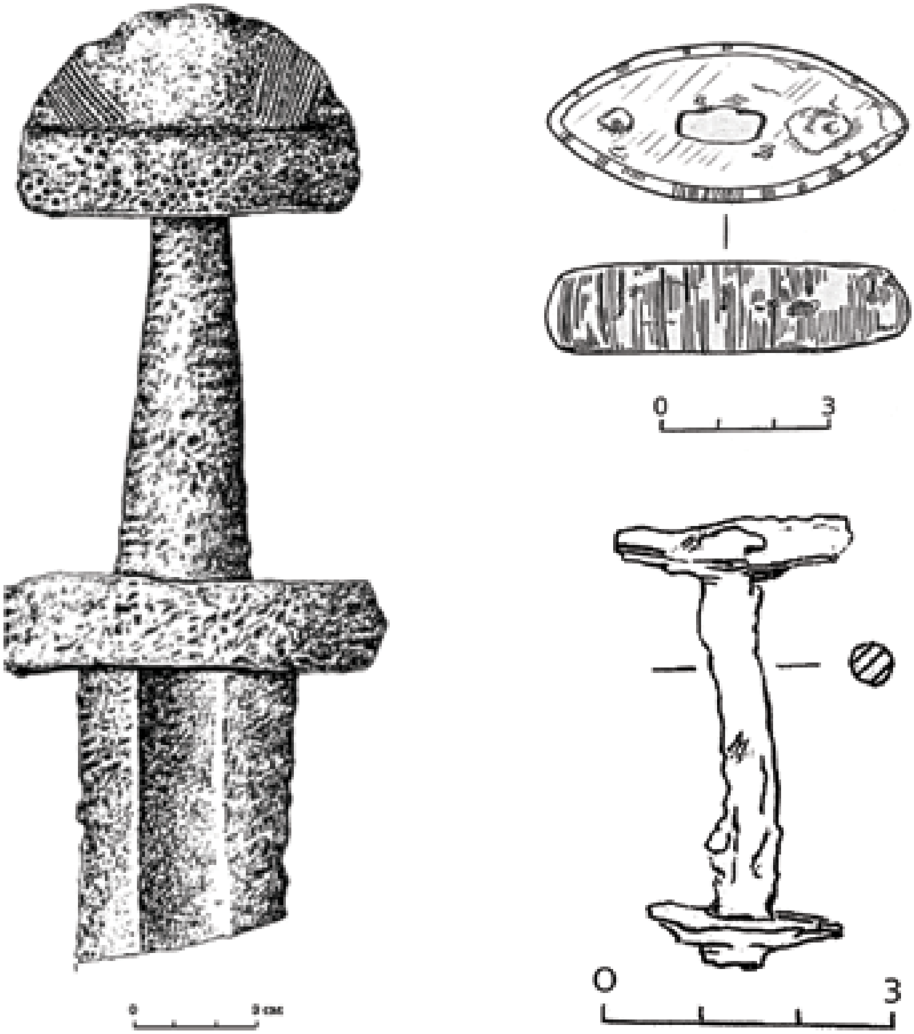

Іл. 35. Знахідки скандинавського походження з Тетянівки та Маяків Слов'янського району Донецької області

салтово-маяцької культур. У похованнях деяких могильників останньої виявили шматки китайського шовку. Знахідки амфор та інші типи характерної кераміки свідчать про контакти регіону вздовж шляху з Таманським півостровом та Кримом. Два частково збережених мечі скандинавського походження, а також одна лоддійна заклепка, виявлені у Тетянівці та Маяках на Сіверському Дінцю, свідчать про появу скандинавів у цій місцевості в IX столітті.

Про контакти зі Скандинавією, що продовжувалися і в X столітті, свідчить підвіска, оздоблена в стилі «борре» (знайдена в одному з поховань хозарської фортеці Саркел), а також один із типів поясної бляшки, зафіксований як у Саркелі, так і в Данії.

Перші контакти між слов'янськими племенами лівого берега Дніпра та хозарами, а точніше з кочовим та напівкочовим населенням під контролем Хозарії, датуються не пізніше VIII століття. Вузловою точкою цих контактів була Битиця — велике поселення площею близько 5 га на високому березі річки Псел у Сумській області в Україні. З верхів'їв Псла можна дістатися річок Сейму та Сіверського Дінця. Псел був важливим водним шляхом, що з'єднувався з Дніпром. На Битиці збереглися сліди складної системи укріплень, що належать до скіфського часу. У межах поселення виявлено два типи жител. Один з них представлений прямокутними ямами з піччю в одному з кутів, що є типовим для слов'янського населення. Інший тип споруд — житла круглої форми з вогнищами в центрі, притаманні кочовому населенню Центральної Азії.

Прикметно, що ті самі дві різні культурні традиції спостерігаються на прикладі виявленої тут ліпної слов'янської кераміки та чорнолощеного гончарного посуду аланського походження. Під час археологічних розкопок знайдено сільськогосподарські знаряддя, спорядження коня, а також зброю. Багато з них, наприклад, сокири, стремена, деякі наконечники стріл та шабля мають близькі паралелі в похованнях та поселеннях салтово-маяцької культури, пов'язаної з хозарами. Однак є дві групи знахідок, що мають аналогії лише в Скандинавії. До таких належать кілька наконечників стріл у формі ланцета та залізні сковорідки з довгими ручками. Останні — того самого типу, що відомий у норвезьких похованнях доби вікінгів. Окрім Битиці, три такі норвезькі сковорідки

Іл. 36. Сковорідка норвезького походження зі Старої Іванівки Охтирського району Сумської області

знайдено між Битицею та Микільським, одну — біля Старої Іванівки на річці Псел, ще одну — біля Замостя на річці Суджа, притоці Псла.

На думку норвезьких науковців, поява цього кухонного начиння в Норвегії збіглася з упровадженням вітрил і далекими морськими походами. Власники кораблів відповідали за постачання та приготування їжі, що підтверджують знахідки казанів і сковорідок у деяких норвезьких похованнях у човнах. Ці рідкісні старожитності разом з іншими скандинавськими знахідками вздовж річки Сіверський Донець, про які йшлося вище, свідчать про появу скандинавів та їхні контакти як зі слов'янами, так і з хозарами у IX столітті.

Про тісні відносини між вікінгами та хозарами у цей період говорить тюркський титул *chaganus*. Так візантійці називали правителів росів —

Іл. 37. Вид на місце Шестовицького поселення

людей, які, як виявилося, були свеонами, тобто жителями Швеції за походженням. 18 травня 839 року свідками цієї багатогранної колективної ідентичності стали члени двору імператора Людовика Благочестивого в Інґельгемі. Їх відвідали посланці візантійського імператора Феофіла, серед яких були і руси. Немає жодних ознак того, що руси, про яких ідеться, представляли якесь політичне утворення чи державу, так званий каганат. Найімовірніше, ми маємо справу з окремими групами скандинавів — союзників хозарів. Є як археологічні, так і писемні джерела, які вказують на те, що напад на Константинополь 860 року могли здійснити з району, підконтрольного хозарам.

Десна бере початок у Смоленській височині і наближається до верхньої частини Дніпра та Угри (притока Оки), що робить її важливим шляхом сполучення. На правому березі Десни, на території та околицях су-

часного села Шестовиці, наприкінці IX — на початку X століття виникло велике поселення, яке відігравало провідну роль у контактах прийшлих скандинавів з місцевим слов'янським населенням.

Поселення у Шестовиці виникло на малонаселеній території і займало частину вузького мису та підвищену ділянку заплави. Завдяки розкопкам поселення у заплаві виявили сліди виробництва заліза, обслуговування та ремонту човнів. Знахідки на поселенні та в могильнику засвідчують присутність тут скандинавів і контакти місцевого населення з Візантією.

У Шестовиці немає великих монументальних курганів на кшталт гньоздовських, вони були насипані лише в середині — другій половині X століття на території ранньосередньовічного Чернігова. Шестовиця — хороший приклад того, що за часів її активного існування у русів не було чіткого уявлення про те, якими мають бути перші урбаністичні осередки та центри влади. Можливо, тільки з установленням Русі в Києві виникла необхідність формування певного комплексу ідей та уявлень про їхній осередок. Однак до правління князя Святослава, який мав намір заснувати свою резиденцію в Переяславці на Дунаї, ідея столиці ще не була сформована. Радше вона була пов'язана з уявленням про центральне місце, де зосереджені всі багатства.

Русь на Дніпрі

Бачимо виразний контраст між діяльністю вікінгів у IX та X століттях. Ранній період можна схарактеризувати як часи вивчення й освоєння величезної території на схід від Балтійського моря та накопичення знань про неї. Дуже мало місць перебування вікінгів варто вважати поселеннями, постійними місцями проживання. Винятками є Ладога, Городище на річці Волхов на північному заході Росії, а також Тимерьово та Петровське у Верхньому Поволжі. Очевидно, що прибульці не принесли з собою скандинавської традиції спорудження житла, навпаки — адаптували наявні місцеві типи будинків, включно зі зрубною технікою, поширеною серед місцевих фінськомовних племен.

Можемо говорити про деякі ознаки постійного поселення з кінця IX — початку X століття. У Ладозі спостерігаємо унікальний приклад великої прямокутної двокамерної зрубної будівлі розміром 10,7×7,45 м із центрально розташованим вогнищем і галереями. Тут знайшли, серед іншого, золотий перстень, уламки скляного посуду, важків, ігрові «шахи», намисто зі скла, гірського кришталю й сердоліку, дерев'яний циліндр зі знаком, подібним до символів, адаптованих пізніше руськими князями.

Хоча ми знаємо про низку пам'яток X століття зі слідами присутності скандинавів, дуже мало з них мають ознаки міських центрів, заснованих вікінгами. Це можна пояснити тим, що діяльність русів була насамперед спрямована на накопичення місцевих економічних ресурсів та організацію дальніх походів. Типовий приклад цього періоду — Гньоздово поблизу сучасного російського міста Смоленська. Незвично щільна концентрація великих «князівських» курганів на величезному могильнику, десяток скарбів, включно зі знахідками золотих виробів, указують на те, що ми маємо справу з егалітарним соціальним середовищем. Гньоздово не було ані князівською резиденцією, ані містом, а радше осередком, який надавав необхідні послуги та допомогу людям, котрі постійно пе-

ребували в русі. Не дивно, що життя цієї пам'ятки припинилося одразу після того, як руси осіли в районі Середнього Подніпров'я.

Прагнучи більшого багатства й ресурсів, руси балансували між політичними іграми Візантії та Хозарії. Обидві використовували військову вправність вікінгів як дієвий інструмент, щоб отримати перевагу над своїми ворожими сусідами. Саме це стало передумовою набігів русів на узбережжя Каспійського моря у 912/913 і 943/944 роках та їхнього нападу на Константинополь у 941 році.

Три договори (точніше, їх перекладені копії) між русами та греками, датовані 911-м, 944-м та 971 роками, — основні джерела того часу, що розповідають нам про русів і їхнє суспільство. Найбільш раннє з них відображає військову службу й торгівлю рабами як основні сфери контактів русів і греків. Цим часом датоване виникнення поселення поблизу села Шестовиці на правому березі річки Десни, за 16 км на південний схід від сучасного міста Чернігова в Україні.

Основною причиною закріплення русів у районі Середнього Подніпров'я було прагнення зосередити у своїх руках данину з навколишніх племен, а також налагодити обмін прибутку з Візантією. Це збігалося з бажанням Візантії отримувати віск, мед, зерно, рідкісне хутро і рабів. Водночас деякі аспекти цих торговельних стосунків (наприклад, торгівля такими забороненими товарами, як шовк і коштовні камені) потребували додаткового регулювання, зокрема з боку Візантії.

Земля деревлян, що охоплювала терени між річками Горинню на заході та Прип'яттю на півночі, була важливою з огляду на такі ресурси, як залізна руда, мед, віск і чорна куниця. Знайдені тут срібні прикраси та золоті візантійські монети свідчать про те, що деревляни були залучені до посередницької торгівлі з Візантією. Водне сполучення з Дніпром здійснювалося річкою Уж, якою, треба гадати, і прибули деревлянські посли до Ольги в 945 році. Щодо східного кордону деревлянської землі між дослідниками точаться суперечки. Вважається, що він проходив по вододілу між річками Ірпінь і Тетерів.

Прикладом акумульованого багатства є окремі прикраси з дорогоцінних металів і скарби, знайдені на цій землі. В околиці Ворзеля на річці Ірпінь знайдено срібну виту гривну скандинавського походження.

Іл. 38. Скандинавська срібна гривна з Ворзеля

Це одна з найважчих відомих нам срібних гривен, вага якої сягнула близько 250 г, що більше за вагу еквівалентної скандинавської марки (200 г). У селі Великій Хайчі Овруцького району Житомирської області знайдено скарб із двох браслетів і двох гривен.

Один із браслетів вагою близько 48 г та одна гривна вагою 67,5 г мають скандинавське походження.

Найбагатший скарб Русі, що містив візантійські золоті монети VIII та X століть, трапився поблизу села Гладковичів Овруцького району Житомирської області. На території сучасного міста Коростень (колишній Іскоростень) на розкопках виявили три городища та курганні могильники X століття.

Іл. 39. Скарб ювелірних прикрас із Великої Хайчі Овруцького району Житомирської області

Як у похованнях, так і на поселенні знайдено золоті та срібні предмети. Незалежний від Києва канал прибутку було ліквідовано 946 року, коли деревлян підкорили княгиня Ольга та її син Святослав. Згідно з Новгородським першим літописом, це сталося дещо раніше. У 940 році воєвода Ігоря Олег підкорив плем'я уличів, що мешкало нижче за Дніпром і на території між ним, Бугом та Дністром, а у 942 році — деревлян. Право збирати данину з них на власну користь Олег надав своєму воєводі Свенельду. Останній збирав з деревлян по чорній куниці «від диму», тобто одну хутряну шкірку з однієї оселі. Очевидно, що обсяг данини був достатній для того, щоб Свенельдова дружина «изоделися суть оружиемъ и порты», що викликало заздрість в Ігоря та його дружини.

Іл. 40. Золоті прикраси з розкопок городища в Коростені

Після вбивства Ігоря деревлянами та руйнівного походу на Іскоростень на деревлян було накладено ще обтяжливішу данину. Окрім данини Свенельдові, дві частини данини йшло на Київ, а третя — на Вишгород. У 970 році «у Деревах» був посаджений син Святослава Олег. За п'ять років він убив Люта — сина Свенельда, який полював на землях, що їх Олег, судячи з усього, вважав своїми.

Скандинавську присутність на території, яка в середині X століття стала складовою частиною «Руської землі», і / або її активні контакти з Північною Європою ілюструє знахідка меча поблизу села Красний Ріг в Бородянському районі Київської області, бронзового навершя в стилі «рінгеріке» на території городища Мотижин Макарівської селищної громади та бронзової пряжки, орнаментованої в стилі «урнес», що знайдена в Ясногородці тієї самої селищної громади.

Ще одним важливим районом торгівлі з деревлянами була Волинь, розташована між Прип'яттю, верхів'ями Тетерева й Західного Бугу. Відомі окремі знахідки тих територій: скандинавська зброя та ювелірні вироби, а також чудові срібні скарби.

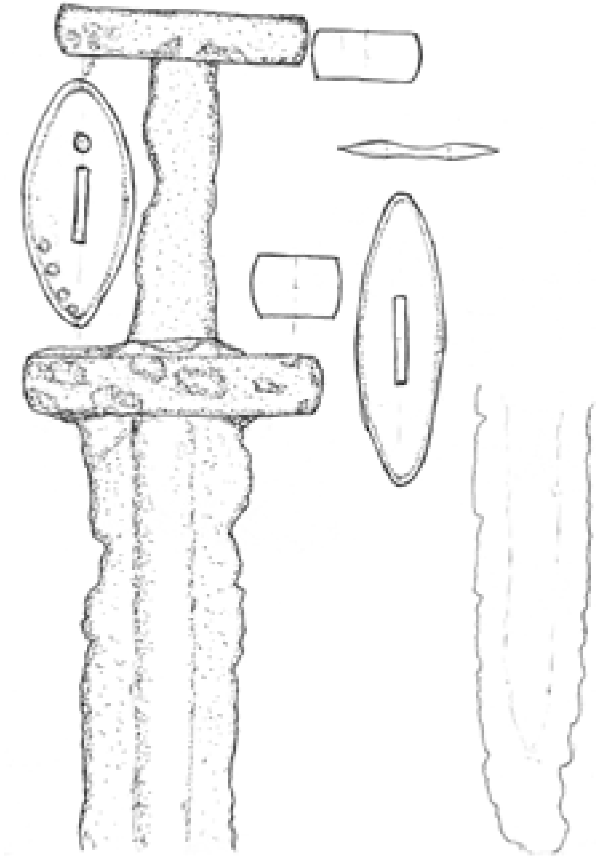

Іл. 41. Меч, знайдений у болоті біля села Красний Ріг Бородянського району Київської області

Серед зразків зброї відзначимо меч типу S із Райковецького городища в Житомирській області, наконечник піхов меча, орнаментований у стилі «єллінг» з городища давньоруського Листвина (Дубенський район Рівненської області) та меч типу V зі слідами тавра на лезі з Хотина (Дубенський район Рівненської області). Поблизу села Любче (Луцький район Волинської області) знайдено срібний браслет вагою 64,8 г. Звідси походить і бронзовий наконечник піхов меча з мотивом хижого птаха. Ще три бронзових наконечники піхов меча знайдено в районі Луцька та села Городище (Шепетівський район Хмельницької області).

Окремі скарби, знайдені на цій території, ілюструють розвиток торговельних контактів. Один з них виявили в Копіївці (Гайсинський район Вінницької області) на річці Соб — притоці Південного Бугу.

Іл. 42. Скарб срібних речей, знайдений біля села Копіївки у Вінницькій області

Скарб знайшли в посудині з глини, він містив 500 срібних ісламських монет і два злитки срібла. Також до скарбу входила низка срібних предметів слов'янського та скандинавського походження. Слов'янські прикраси представлені підвіскою-лунницею, двома перснями, двома цілими і шістьма фрагментованими намистинками і 27 сережками. Зразками скандинавських прикрас є срібна гривна з двома гачками, а також п'ять браслетів вагою 40,55–71,95 г.

Шийна гривна є типовою прикрасою, яка широко представлена в скарбах, знайдених на території Данії, а також у сучасних шведських провінціях Сконе і Блекінге, що входили до складу Старої Данії. Грошову частину скарбу становлять: монети сасанідів (531–628) — три екземпляри; аббасидів (777–941) — п'ятнадцять екземплярів; бувайхідів (943–953) — десять екземплярів; хамданідів (941) — один екземпляр; ваджихідів (953) — один екземпляр; банджурідів (898–899) — один екземпляр; саманідів (896–955) — чотириста п'ятнадцять екземплярів;

Іл. 43. Скандинавська срібна гривна зі скарбу біля села Копіївки Вінницької області

Волзької Болгарії — дванадцять екземплярів; ісламські наслідування — тридцять вісім екземплярів. Багато монет, особливо тих, що карбовані сасанідами, аббасидами, саманідами та волзькими болгарами, мають отвори. У деяких випадках це не один, а два, три, чотири і навіть шість отворів. Це свідчить про використання монет у вигляді прикрас, які пришивали до тканини. Наявність волзько-болгарських монет вказує на те, що шлях ісламських монет на Русь пролягав через Волзьку Болгарію і, можливо, хозарські землі.

Писемні джерела й археологічні знахідки свідчать про існування сухопутного шляху, що з'єднував Прагу, Краків і Київ у X столітті. Контроль за цією важливою комунікацією (що в такий спосіб пов'язувала і світ хозарів із Центральною Європою) пояснює причину закріплення русів у Києві та їхню експансію на захід. Матеріальними слідами цієї експансії є ланцетоподібні скандинавські стріли, знайдені на городищі Рухотин (Дністровський район Чернівецької області), яке було центром місцевих племен.

Іл. 44. Руків'я меча з Бовдурів

Іншою цікавою пам'яткою є Пліснесько. Тут у двох камерних парних похованнях, досліджених у курганному могильнику поблизу Підгірців (Золочівський район Львівської області), знайдено озброєння скандинавського походження. Типи мечів, виявлені в цих похованнях, характерні для Данії, а знахідки срібних хрестів та їхнє датування вказують на князювання Володимира Святославича як на ймовірний час підкорення цієї території. Приблизно цим самим часом датується меч, знайдений в околицях села Бовдури того ж району. Нині цей артефакт зберігається в Історико-краєзнавчому музеї Львівської обласної ради. Тип меча притаманний зброї, що була поширена в Норвегії. Руків'я прикрашено комбінацією інкрустованого орнаменту у вигляді плетінки та Х-подібно аранжованих круглих отворів, які обмежують хрестоподібні отвори, оздоблені позолотою. Такими самими хресто-

Іл. 45. Срібні сережки й імітація золотої візантійської монети Василія II і Костянтина VIII

подібними фігурами, оточеними круглими отворами, декоровані дві центральні частини сторін навершя. Така комбінація орнаментики є унікальною для мечів доби вікінгів. Використання позолочених хрестів мало увиразнити високий статус і християнську ідентичність володаря меча.

Місце знахідки пов’язане з притокою річки Стир. Вище його, поблизу села Хотин Дубенського району Рівненської області, було знайдено ще один меч (тип E за Яном Петерсеном). Він більш ранній і міг потрапити сюди з власником торговельним шляхом, що пов’язував Балтійське море, річки Віслу, Ясельду, Прип’ять і Стир.

Важлива роль Києва в цей час засвідчена візантійським трактатом «Про управління імперією» і дає змогу зробити висновок, що місто було центром землі росів. За трактатом, *Рóсія* розташовувалася у верхній

Іл. 46. Руків'я меча, знайденого у Дніпрі в районі порогів

частині Дніпра, близько до печенігів, які були постійною загрозою та серйозною перешкодою на шляху русів до Візантії.

Цікавим прикладом печенізького поховання є могила, виявлена в кургані бронзового віку поблизу села Степове Миколаївської області. У похованні знайдено залишки особи (приблизно 12 років) разом із конем. Біля скронь похованого виявили дві сережки з намистиною, а біля кісток шиї — кілька скляних намистин разом із дзвіночком. Біля лівого стегна покійного знайдено двосторонній гребінець із бойовим ножем і шилом, під головою — імітацію золотої візантійської монети (Василія II та Костянтина VIII) із позолоченої міді з отвором для підвішування, а також залишки текстилю. Знахідка наслідування візантійської монети важлива для розуміння впливу Візантії на печенізьку еліту наприкінці X — на початку XI століть.

Іл. 47. Візантійська амфора з Хортиці

Руси не займалися землеробством чи скотарством, що відрізняє їх від скандинавів, які оселилися на південному сході від Ладозького озера та у верхів'ях Поволжя. Велику рогату худобу, коней та овець вони купували в печенігів. Основним їхнім заняттям було збирання данини зі своїх слов'янських підданих та продаж надлишку, особливо рабів, до Візантії.

Невирішені питання торгівлі, імовірно, стали основною причиною походу Ігоря на Візантію у 941 році. Укладений 944 року договір був важливим кроком до пожвавлення торгівлі між русами та Візантією. Однак з огляду на велику кількість купців серед свити Ольги, яка відвідала Константинополь у 946-му чи 957 році, справжня заслуга у поглибленні торговельних зв'язків із греками належала саме їй. Невипадково з середини X століття предмети візантійського походження, включно з монетами і шовком, стають невід'ємними елементами культури руської

Іл. 48. Плита з рунічним написом з острова Березані

еліти. З середини X століття значення Дніпровського водного шляху у зв’язках з Візантійською імперією неухильно зростає.

Вузловою точкою цієї дороги був острів Хортиця. Його згадано у трактаті Костянтина VII Порфірородного *De administrando imperio*, або «Про управління імперією». Він називає Хортицю «островом Святого Георгія», де руси приносили жертву після проходження порогів. Тут у річці виявили кілька мечів вікінгів, три з яких типові для данських камерних могил другої половини X століття.

На східному краю острова знайдено візантійську амфору з грецьким написом. Цей тип посудин, датований другою половиною X — початком XI століття, відомий також із розкопок у Києві, Гньоздові та Бірці і свідчить про активність торговельних контактів з Візантією. На присутність скандинавів у гирлі Дніпра вказує рунічний камінь на острові Березань, установлений якимось Грані в пам’ять про свого компаньйона Карла.

Плиту, датовану початком XI століття, було знайдено в курганному насипі, спорудженому пізніше. За формою і дизайном плита є мемора-

тивною пам’яткою, характерною для ранньохристиянських кладовищ Східної Скандинавії. Її найближчі аналогії відомі у шведській провінції Вестерйотланд. Найбільше таких плит знайдено в парафії Хеггестад цієї провінції, звідки, ймовірно, походив або майстер, або сам померлий. У будь-якому разі пам’ятка є унікальним і красномовним свідченням перебування на Дніпровському шляху скандинавів-християн.

Звичайно, величезну територію Східної Європи руси дослідили нерівномірно. Місцем, яке мало менше значення, був Немогард (Новгород), де «сидів» неповнолітній князь Святослав. У «Повісті минулих літ» під 970 роком є анекдот, що розповідає нам про складність пошуку князів для Новгорода. Святослав побачив явне небажання своїх синів Ярополка та Олега прийняти запрошення новгородців правити в їхньому місті і тоді запропонував Новгород позашлюбному синові Володимиру. Київ і земля деревлян вважалися найважливішими та найпривабливішими частинами землі русів.

Після поразки Святослава на Балканах у 971 році залишки його військ покинули Болгарію і повернулися до Русі. Враховуючи археологічні знахідки, схоже, що воїни привели з собою з Дунаю нових людей, а разом з ними — нові культурні традиції та моду. Нещодавно проведені аналізи ДНК із двох жіночих поховань, досліджених на території Британського посольства в Києві (там знайдено скляне намисто візантійського походження та сережки «волинського типу»), показали середземноморське і південнослов’янське походження похованих. У цей час починається освоєння й заселення території між нижньою частиною Дніпра та Десною. Поряд з пам’ятками попереднього періоду, такими як Шестовиця, засновується низка нових поселень. Серед них варто згадати сучасні Чернігів, Седнів, Табаївку та Звеничів.

Русь як прикордонна земля

Протягом X століття територія Руської землі постійно змінювалася. Спочатку вона охоплювала область Києва та деякі райони, розташовані на північ, захід, південь і схід від міста. Наприкінці X століття, у зв'язку з набігами печенігів, кордони зміцнили Змієвими валами, побудованими між річкою Тетерів на заході й річкою Рось на півдні.

Дніпро був природним кордоном на сході. Річка Рось із містом Роден у гирлі слугувала південною межею Руської землі. Роден згадано в літописі під 980 роком як притулок, де князь Ярополк переховувався від свого брата Володимира. Його місцезнаходження — досі привід для дискусій. Свого часу припускали, що його варто асоціювати з городищем Княжа Гора в околицях Канева, на правому березі Дніпра. Городище відоме з кінця XIX і початку XX століття як місце знахідки багатьох ранньосередньовічних скарбів. Серед зафіксованих тут знахідок згадаймо популярну в Данії X століття бронзову матрицю для виготовлення підвісок типу «терслев».

Також тут знайшли підвіску з білона, орнаментовану в стилі «рінгерікe», та кам'яну підвіску у вигляді «молота Тора».

Фортеця Сахнівка на високому березі річки Рось за характером дуже схожа на Княжу Гору. Це порівняно невелика (2166 м^2) ділянка з тонким культурним шаром, яку використовували як укриття для навколишніх поселень. Завдяки археологічним розкопкам на городищі та під ним виявили сліди ранньосередньовічного поселення. Тут знайдено елементи озброєння, кінської упряжі, а також ювелірні вироби і скарби. Усі ці об'єкти утворюють різні культурні та хронологічні групи. Наприклад, деякі наконечники стріл у формі ланцета й наконечник списа мають скандинавське походження і датовані кінцем X століття. Також тут знайшли круглу підвіску, оздоблену в стилі «єллінг», і бронзову кільцеподібну брошку з кінцями у формі тварини в стилі «урнес». Остання є рідкісною і має готландське походження. Підковоподібні фібули, кінці яких оформлені у вигляді фантастичних звірів, трапляються нечасто як у самій Скандина-

Іл. 49. Карта городищ і Змієвих валів
(кружечками позначені городища, лініями – вали)

вії, так і в Україні. У колекції Національного музею історії України є одна подібна відлита у бронзі застібка, походження якої невідоме. Зовнішня поверхня кільця прикрашена вертикальними овалоподібними заглибленнями, які імітують стрічкоподібне тіло звіра. Кінці фібули оформлені за допомогою плетених ліній у вигляді голови фантастичної тварини з великими круглими очима та довгими завиткоподібними бровами. Мотив характерний для стилю «борре» і може датуватися X століттям.

Скандинавські знахідки Сахнівки датовані часом формування кордону Русі під час правління князя Володимира. Крім скандинавів, деяка частина балтійського населення з території сучасної Литви була переселена на територію річки Рось на початку XI століття. Це кладовище нещодавно знайшли українські археологи поблизу села Острів.

Уздовж річки Рось розташовано багато поселень, городища й курганні кладовища, які датуються раннім середньовіччям. У VIII–X століттях слов'янське населення мешкало на відкритих селищах та укріплених городищах. До XI століття ця територія, що межувала з різними кочовими

Іл. 50. Бронзова матриця для виготовлення південноскандинавських підвісок типу «терслев»

Іл. 51. Білонова підвіска у стилі «рінгеріке» з Княжої Гори

племенами — печенігами, половцями і торками — залишалася малонаселеною. Деякі з цих кочовиків були осілими або напівосілими, окремі прийняли християнство і багато елементів матеріальної культури, характерних для Русі.

Торки мали свій осередок — місто Торчеськ на річці Гороховатка, притоці річки Рось, між сучасними селами Шарки й Ольшаниця. Площа укріпленого поселення становила приблизно 90 га і слугувала для захисту людей та худоби. Можна припустити, що на городищі поблизу Сахнівки в XI–XIII століттях мешкали напівосілі половці чи торки. Підставу для такого висновку дають деталі кочівницьких шабель, кінське спорядження, бронзові дзеркала та деякі ювелірні прикраси, виявлені в знайденому тут скарбі. Останній містив пару сережок, 15 скроневих кілець і срібний перстень. Ще в одному скарбі знайдено три золоті гривни зі скручених дротів. Подібні прикраси виявлено в інших скарбах Поросся, наприклад, у Півцях, Пішках, Княжій Горі та Ключниках.

Сахнівка дала низку унікальних об'єктів, датованих кінцем XII і першою половиною XIII століття. Серед них — скарб золотих прикрас, знайдений шукачем скарбів у 1901 році. Скарб, окрім золотих гривен, містив дві золоті візантійські монети, карбовані під час правління

Іл. 52. *Наконечник залізного списа, знайдений на Дівич-Горі поблизу Сахнівки*

а

б

Іл. 53: а — бронзова фібула з городища Дівич-Гора поблизу Сахнівки; б — бронзова фібула, місце знахідки невідоме

Іл. 54. Золота гривна половецького типу з одного зі скарбів, знайдених на Дівич-Горі поблизу Сахнівки

Мануїла I Комніна (1143–1180); золоту діадему з емаллю із зображенням сцени вознесіння Олександра Македонського на небо; золотий злиток вагою 20 г; вісім срібих гривень вагою 147–160 г; два ожерелки із золотих квадрифольних пластин, прикрашених емаллю; одне ожерелко з дев'яти намистин і чотирьох медальйонів, прикрашених емаллю та зображенням Христа, Марії, Іоанна й Архангела; два круглих золотих колти, прикрашені емаллю; ожерелко з дев'ятьох золотих намистин, шести підвісок та одного круглого медальйона, оздобленого дорогоцінним камінням; дванадцять золотих сережок; чотири скроневі кільця із золота; пару круглих підвісок зі срібла; два браслети зі скрученого срібного дроту з кінцями, прикрашеними черню; намистини з гранату, бурштину, оніксу, перлин; шматки парчі.

Багато згаданих прикрас високої якості, князівського класу та подібні до знайдених у Києві. Виникає питання: як вони потрапили до цього невеликого городища на краю Руської землі? Ніщо не вказує на Сахнівку як на адміністративно-політичний центр. Городище займає одну з найвищих точок навколишнього ландшафту і, здається, має лише стратегічну

Іл. 55. Фото діадеми, знайденої на Дівич-Горі поблизу Сахнівки

перевагу. На деяких прикрасах зі скарбу в Сахнівці помітні сліди ремонту, що свідчить про вторинне використання. Прикраси можуть бути трофеями, захопленими в Києві. Існує один історично зафіксований випадок, датований 1203 роком, коли місто захопили об'єднані війська князя Рюрика Ростиславича, чернігівських князів та половці. У результаті нападу було пограбовано багато монастирів і церков, зокрема Софійський собор та Десятинну церкву. За словами літописця, грабіжники забрали з церков багато товарів, серед яких розп'яття, священні посудини, ікони, книги, тканини. Це спостереження підтверджують знахідки деяких елементів оздоблення інтер'єру церков — дві позолочені накладки й уламки бронзового дзвона, виявлені на городищі. Одна зі знахідок — позолочена накладка із зображенням святого, який тримає у правиці сувій, а лівою рукою вказує на нього.

Святого зображено в декоративному медальйоні і позначено буквою А в колі, що означає грецьке слово «агіос», тобто «святий». Праворуч від медальйона зображено мотив з обрамлених переплетених кіл. Найближчі паралелі такому плетеному візерунку можна знайти на орнаментованому склі Грісейль у французькому цистерціанському абатстві Обазіне, датованому другою половиною XII століття. Однак, оскільки статути цистерціанців забороняли скульптури та малюнки, накладка з Сахнівки може репрезентувати західну копію візантійської роботи. У Києві й інших містах Русі відомі знахідки латинських літургійних предметів (посуд, розп'яття, водолії). Ці знахідки свідчать про релігійну та культурну різноманітність населення Русі.

Іл. 56. Позолочена накладка із зображенням святого, знайдена на Дівич-Горі поблизу Сахнівки

На городищі поблизу Сахнівки знайдено багато наконечників стріл монгольського типу. Більшість із них зафіксовано на східному схилі пагорба, навпроти річки Рось. Це може вказувати на замерзлу річку як на місце можливого розташування нападників. Із літописів відомо, що монголи взяли Київ в облогу на початку грудня 1241 року. Найімовірніше, тоді ж загинуло і городище поблизу Сахнівки, а його населення взяли в полон.

Отже, можна стверджувати, що в історії цього прикордонного городища в Пороссі відображено історію всієї Русі: розселення слов'янських племен; появу варягів, кочівників; князівські міжусобиці та монгольську навалу.

Конунг Гаральд і князь Володимир — два володарі-хрестителі у світлі дансько-руських контактів X століття

У нашому розпорядженні немає прямих історичних свідчень про зносини між конунгом Данії Гаральдом Синьозубим і князем Володимиром Святославичем. Проте археологічні знахідки на території Русі та Старої Данії дають підстави для тверджень про активні військові й торговельні контакти, які сприяли налагодженню політичних зв’язків між країнами. Більше того, є прямі свідчення, що жителі північної частини Ютландського півострова брали участь у військових походах на Сході. Одне з таких свідчень — меморативний камінь з Колінда, який установив коваль Асвіда Тості в пам’ять про свого брата Тофі, загиблого на Сході.

Ми небагато знаємо про Асвіда Тості, але він, вочевидь, був заможним, оскільки зміг замовити цей пам’ятник, напис на якому датований кінцем X століття та є одним із найбільш ранніх документальних свідчень про військові походи данців на Схід.

Про Гаральда й Володимира написано чимало, однак немає праць, які розглядали б їхню діяльність у контексті скандинаво-руських контактів. Порівняння діяльності цих історичних осіб важливе для розуміння феномену ранньосередньовічних володарів-хрестителів, стратегії їхніх дій і маніфестації статусу. Ми сфокусуємося на чинниках, які дають змогу краще осягнути формування наших героїв: походження; шлюб; специфіка маніфестації влади та локального християнства.

Походження Гаральда

Гаральд був дещо старшим за Володимира і помер значно раніше — близько 986 року. Утім певний час вони були сучасниками і, безперечно, знали одне про одного завдяки активним особистим, економічним та культурним контактам тогочасної еліти. Про походження Гаральдового батька — Горма — та обставини його появи на політичному ландшафті Данії початку X століття відомо мало. Існує кілька версій, відображених у латиномовних історичних творах XI–XII століть та пізнішій ісландсько-норвезькій літературі, записаній у XIII–XIV століттях. Свен Естрідсен — конунг Данії, що жив 100 років після встановлення династії в Єллінгу і був інформатором «Історії Гамбурзького єпископства» Адама Бременського, вважав, що до появи Горма Данією володіли інші королі. Він називає ім'я Олофа зі Швеції, після якого правив його син Сігеріх. Останнього переміг Хардегон, син Свена, який прибув з «Нортманії». Вважають, що цей Хардегон також був відомий як Хардакнут — батько Горма. Адам називає Горма «Хардакнутом Вурмом», а також «жахливою змією», пише, що він був вороже налаштований до всіх християн і виношував плани витіснення з країни священників та викорінення християнства.

Усна ісландська традиція, яка дійшла до нас у записаному в XIV столітті тексті «Пасмо про синів Рагнара» з Книги Хаука, говорить, що Горм підкорив усіх дрібних конунгів і захопив усю Ютландію до Шлея. Велика Сага про Олава Трюґвассона містить імена двох конунгів, які мали тоді володіння в Ютландії, а саме — Гнупа та Срібної Голови (Silfraskalli). Їх обох переміг Горм. Ім'я Гнупи зустрічається на рунічному камені з Ведельспанг (Vedelspang), на південь від Хедебю. На цьому камені зберігся такий напис: «Асфрід зробила цю пам'ятку на згадку про Сігтрюга, її та Гнупи сина». Важливим доповненням до цього свідчення є інший рунічний камінь — з Готторпа (Gottorf, нині в Німеччині), на якому зберігся напис: «Асфрід, донька Одінкара, зробила цю пам'ятку на згадку про конунга Сігтрюга, її та Гнупи сина. Горм різав руни».

Іл. 57. Рунічний камінь Dr 108, установлений у Колінді, парафії Колінд у Північній Ютландії

Оскільки рунічні камені є давнішими джерелами, ніж саги, можна зробити висновок, що Свен Естрідсен помилявся стосовно походження Сігтрюга: той був сином не шведського короля, а Гнупи, походження якого нам невідоме. Заслуговує на увагу вказівка на те, що мати Сігтрюга була дочкою Одінкара. Ім'я останнього є рідкісним. У творі Адама згадано ще двох осіб з такими іменами: єпископи, які мали володіння на Ютландському півострові, вважають, що всі вони походили з одного знатного роду. Крім того, ще один Одінкар мав почесний статус карбувальника монет Свена Естрідсена.

Іл. 58. Рунічний камінь з Готторпа. Сторона, на якій згадано імена Асфрід, Одінкара та Сігтрюга

В «Історії Саксів» Відукінда йдеться про те, що 934 року король Генріх I змусив короля данів Гнупу охреститися. За Флодорадом Реймським, ватажок язичників на ім'я *Setricus rex paganus* воював проти герцога Хюго та в 943 році загинув у Нормандії у боротьбі проти короля західних франків Людовика. Це підтверджує, що і Гнупа, і Сігтрюг є історичними особами.

Таким чином, до часу, коли Горм заволодів Ютландією, її жителі, включно з дрібними конунгами, частково були знайомі з християнством і брали активну участь у походах на континент. Загалом про діяльність Горма відомо мало.

Згідно з ісландською усною традицією, яку донесла до нас «Сага про йомсвікінгів», Горм був сином Кнута, народженим від зв'язку саксонського ярла Арнфінна з його рідною сестрою. Хлопчика, що став плодом цього гріховного зв'язку, підкинули бездітному конунгу данів Горму, який його охрестив та назвав своїм іменем. Після смерті Горма Кнут став королем і мав сина, якого також назвав Гормом. За ще однією версією, що збереглася в «Сазі про Олава Трюґвассона» та у «Книзі з Плаского острова», Кнут, батько Горма Старого, мав ім'я Харда-Кнут і був сином Рагнара Лодброка Сігурда. Попри очевидну легендарність такого походження, викликає увагу інтерес Горма та його синів до англійських володінь Рагнара, а також наречення іменем Харда-Кнут сина Кнута Великого.

За ісландською традицією, походження Тюри, яка стала дружиною Горма, було інше. Вона — донька Гаральда Клакка, ярла Гольштейна. Горм зібрав військо і вирушив у похід, щоб посвататися до доньки Гаральда Тюри, а в разі відмови — розорити їхню землю. Тюра погодилася, але поставила умову, що вийде заміж лише після того, як Горм розтлумачить їй три сни, які йому насняться у спеціально спорудженому безлюдному місці. Ці сни пророкували майбутнє Горму та його країні.

Один з перших істориків Данії — Свен Аггесон — характеризує Горма як лінивого п'яницю. Натомість і він, і його сучасник Саксон Граматик називають його дружину — Тюру, або Туву — визначною правителькою.

У пам'ять про дружину Горм у своїй новій резиденції в Єллінгу наказав насипати курган, зробити велику човноподібну кам'яну викладку та

встановити рунічний камінь з написом: «Конунг Горм зробив ці пам'ятки на згадку про Тюру, свою жінку, окрасу Данії» (Dr 41). Як згадувалося, «курган Тюри» є одним з найбільших у Данії. Для спорудження цього насипу й решти елементів його меморативного комплексу необхідні були чималі людські ресурси, які збиралися з усієї країни. Про це, зокрема, свідчить іще одна пам'ятка, яку встановив у Леборгу (Læborg), за 40 км на південний захід від Єллінгу, один поважний бонд. Об'єкт має такий напис: «Туе, родич Равна, вирізав руни на пам'ять про Тюру, свою господиню / королеву» (Dr 26). Напис закінчується зображенням молота Тора, що свідчить про язичницькі симпатії замовника. У тому ж районі, у Бекке (Bäkke), цей самий чоловік разом із Фунденом та Гнюблі поставив іще один камінь, у написі якого засвідчив, що вони втрьох «зробили курган Тюри» (Dr 29). Інший рунічний камінь Туе встановив як форштевень кам'яної човноподібної викладки поблизу двох курганів доби бронзи, на згадку про свою матір Віборг (Bäkke 2).

Отже, люди які взяли участь у спорудженні меморативних пам'яток Горма в Єллінгу, будували відомі їм конструкції з трьома складовими елементами: давній курган, символічний човен і камінь з рунічним написом. Оскільки в Єллінгу давніх курганів не було, такі насипи вирішили звести.

Меморативний комплекс Горма свідчить про те, що він, як і його дружина, були язичниками. Про походження Тюри, або Туви, ми дізнаємося з напису на рунічному камені, який вона наказала встановити у Сьондер-Віссінг (Sønder Vissing, Dr 55): «Туве, донька Містевоя, жінка Горма, Гаральд Добрий — його син, наказала зробити ці пам'ятки на згадку про свою матір». Судячи з напису, Тува мала слов'янське походження. Містевоя, князя західнослов'янського племені ободритів, згадано у «Хроніці» Тітмара Мерзебурзького у зв'язку з нападом слов'ян на Гамбург. Згодом він потрапив у полон до саксів, де його охрестили, а потім відпустили на волю. Цей ободритський князь відомий і Адамові Бременському.

Оскільки ісландська традиція є пізнішою, ми не повинні їй довіряти. Вона лише дає змогу зробити висновок, що про походження Горма Старого мало хто знав, однак, щоб акцентувати його високе походження,

було створено історію про його родинний зв'язок із саксонським ярлом Арнфінном. Заради справедливості зазначимо, що певна інформація, передана ісландцями, усе-таки відповідає дійсності. Так, археологічно встановлено, що садиба з пам'ятками в Єллінгу була заснована на до того незайманому місці, осторонь від забудови доби вікінгів.

«Сага про йомсвікінгів» змальовує Тюру як мудру жінку і називає її *Danmarkarbót*, тобто прикрасою або славою Данії — саме так у пам'ятному написі характеризує Тюру і її чоловік Горм. Свен Аггесон говорить про Тюру як про особливу жінку, яку природа благословила багатьма визначними рисами: гарним обличчям, скромністю, хорошими манерами, а також обдарувала «розсудливістю Нестора, хитрістю Улліса та мудрістю Соломона». Як і його сучасник Саксон Граматик, Свен Аггесон приписує Тюрі ідею спорудження данського валу — Даневірке. За Аггесоном, усім людям королівства вона розіслала наказ зібратися у Шлезвігу і взятися за будівництво валу: «Що стосується королеви, завдяки незрівнянній винахідливості, через яку була здобута свобода для народу Данії, він дав їй прізвисько, на яке вона повністю заслужила, — "окраса Данії"». Саксон Граматик приписує Тюрі, яка «носила мужню рішучість під жіночим виглядом», також позбавлення Сконе від сплати данини свеям і забезпечення охорони різних кордонів країни.

Нам невідомо, скільки дітей було у Горма й Тюри. «Сага про йомсвікінгів» знає тільки про двох синів: Кнута і Гаральда. Перший був старшим, мудрішим і популярнішим, його виховував ярл Гаральд Клакк. Натомість Гаральд залишався при батькові і не мав такої популярності, як брат. У його розпорядженні були кораблі, на яких він щоліта вирушав у походи, а зими проводив у Данії. Згодом Гаральд Клакк зібрався у дальній похід, під час якого став християнином, але додому ніколи не повернувся. Свої володіння він передав вихованцю Кнуту. Наприкінці правління англійського короля Адельстана Кнут разом із Гаральдом вирушили в похід на Англію. Але у Нортумбрії, на північ від Скарборга, Кнута смертельно поранили, Гаральд утратив підтримку і змушений був повернутися в Данію. Так він залишився єдиним правителем Данії.

Монах Теодоріх, який у XII столітті написав латиномовну «Давню історію королів Норвегії», знає тільки одного сина Горма — Гаральда, але в

одному місці згадує його племінника, також на ім'я Гаральд. Про останнього, під прізвиськом «Золотий Гаральд» (Gull-Haraldr), ідеться також у «Сазі про йомсвікінгів», збірках саг «Красива шкіра» та «Хеймскрінгла» Сноррі Стурлусона. Про Золотого Гаральда відомо те, що він прибув з походу вікінгів на десяти кораблях і з великою кількістю коштовностей *(óröf lausafjár)*. Говорили, що він міг стати конунгом Данії. Таку можливість, імовірно, припускав і Гаральд Синьозубий. Про конфлікт, що виник між ними, розповідається у «Сазі про Олава Трюґвассона» Сноррі Стурлусона. Гаральд заявив конунгові про своє право і бажання розділити з ним володарювання Данією. Гаральд Синьозубий обурився цією вимогою та висловив такий аргумент: «Ніхто не вимагав віддати половину данського королівства ні у Горма Старого, мого батька, ні у батька того — Харадакнута, ні у Сігурда Змій в Оці, ні у Рагнара Шкіряні Штани». Так він підкреслив своє родове верховенство права на владу. Близько 970 року у Лімфіорді в Данії Золотий Гаральд убив норвезького короля Гаральда Сірого Плаща. Це вбивство було результатом змови між Гаральдом Синьозубим і норвезьким ярлом Хаконом. Перший пообіцяв віддати Норвегію Золотому Гаральду. Хакон змовився з королем і вбив Золотого Гаральда. Він обіцяв, що, коли стане ярлом, платитиме данину Данії. Це вбивство позбавило Гаральда Синьозубого конкурента на владу і номінально збільшило розміри його королівства.

Завоювання Норвегії та хрещення

У часи правління норвезького конунга Хакона область Вік і сусідні території Норвегії були об'єктами частих піратських нападів данців (Fagrskinna, 61). Завоювання Норвегії згадано в написі на рунічному камені в Єллінгу як один із найбільших здобутків Гаральда.

Поезію скальдів вважають об'єктивнішою, ніж саги, оскільки вона є давнішою. Проте з огляду на її мету — прославлення володаря заради матеріальної винагороди — завжди треба пам'ятати про можливе перебільшення здобутків її замовника. Так, зокрема, норвезький скальд Ейвінд Фіннсон у поемі говорить про ярла Хакона як такого, «у чиїй владі вся країна до Агдернеса». Інший скальд Ейнар Сколаглам в окремій драпі (форма хвалебної пісні), присвяченій ярлу Хакону, свідчить, що той мав під собою сім фюльків (адміністративних округів) і вся країна на північ від Віку підвладна йому, а сам він носить на голові шовкову стрічку. Вона була ознакою статусу і предметом розкоші, імпортованим з Візантії. У цій самій поемі йдеться про участь Хакона у захисті укріплення данців «Даневірке» *(garð)* від війська франків, саксонців, фризів та вендів у 974–975 роках. В «Огляді саг про норвезьких конунгів» (джерело кінця XII століття) також написано про те, що після вбивства Гаральда Сірого Плаща ярл Хакон майже один правив усією Норвегією, яку він «виграв», коли зобов'язався платити данину Данії. Про умови залежних стосунків Хакона сповіщає Теодорік Монах, згідно з яким ярл був зобов'язаний щороку надсилати Гаральдові 20 яструбів і приходити на допомогу цьому володарю у разі військової загрози (Theodoricus 5.3). У пізнішій «Сазі про йомсвікінгів» сказано вже не про двадцятьох, а про шістдесятьох яструбів і сто марок, які мали виплачуватися кожні три роки. У збірках саг «Красива шкіра» та «Хеймскрінгла» містяться найпізніші версії переказів про стосунки між Гаральдом і Хаконом (Fagrskinna, 85). Ці джерела розповідають, що Гаральд став володарем Норвегії лише після того, як здійснив туди похід: спочатку він вирушив у Вік, а потім у Тонсберг. Там

Іл. 59–61.
Знахідки з
«кургану Тюри»
в Єллінгу

він віддав ярлу Хакону все військо з місцевих жителів, які пристали до нього, і доручив йому правити провінціями Рогалагд, Хьордаланд, Согн, Фіордами, Південним Мьором, Раумсдалем і Північним Мьором, тобто тими самими сімома землями, які йому приписує його сучасник скальд Ейвінд Фіннсон.

Хакон не виказував жодних ознак бажання стати конунгом, оскільки походив з родів Халейгів та Мьорів і з обох сторін мав серед родичів ярлів (Ágrip X–XI). Це влаштовувало Гаральда Синьозубого, не зацікавленого в конкурентах.

У 974 році імператор Оттон, за підтримки норвезького конунга Олава Трюґвассона, виступив з великою армією з території Саксонії проти Данії. Данське військо було переможене, а Гаральдові довелося прийняти християнство.

Хрещення Гаральда після поразки можна тлумачити так, що охрестилося все його військо. Немає сумнівів, що Гаральд знав про християнство раніше. Безперечно, ще його батько Горм послуговувався як язичницькими ідеями, так і християнськими. До перших належить спорудження човноподібної викладки та кургану. Камерне поховання, з огляду на великі розміри, було подвійним і призначалося як для нього, так і для його дружини Тюри. Серед знахідок, які трапилися тут, варто виокремити різьблення язичницького характеру (плетінка та зображення воїна, ремінний розподільник у вигляді птаха), але водночас і такі християнські елементи, як хрест, воскова свічка, хрестоподібні металеві оббивки скрині.

Тож, коли Гаральд після смерті Горма вирішує змінити меморативний комплекс свого батька, він робить на південь від «кургану Тюри» ще більший насип. Оскільки він не містить поховання, припускаємо, що його задумали як суто меморативний. Поряд з курганами Гаральд споруджує одну або кілька великих будівель, які, вірогідно, поєднували церемоніальні й ритуальні функції і відігравали роль церкви. У будь-якому разі їх спорудили над новим камерним похованням, куди перенесли останки Горма. Можна припустити, що десь тут, в окремій камері, було влаштовано і поховання Тюри. Поблизу спорудженого халлу, між північним і південним курганом, Гаральд установив свій знаменитий камінь з

рунічним написом. Свен Аггесон знав про зміст напису й інтерпретував його так: «Гаральд поховав обох своїх батьків відповідно до язичницьких звичаїв у майже однакових за розмірами курганах, поблизу королівської резиденції в Єллінгу, щоб вони слугували славетними мавзолеями». Згідно з цим автором та Саксоном Граматиком, Гаральд планував установити ще й величезну меморативну брилу над курганом своєї матері в пам'ять про її заслуги. Для цього він задіяв військо, яке обурилося через те, що його залучили до такої важкої рабської праці. Через це, а також через нові релігійні порядки люди вчинили заколот і вигнали Гаральда з країни.

Тітмар Мерзебурзький пов'язує повернення Данії до християнства та хрещення Гаральда з місіонерською діяльністю священника Поппо. Конунг вимагав у нього довести правдивість слів про Бога, і Поппо продемонстрував це випробуванням розпеченим залізом, яке він зміг утримати у своїй руці без ушкоджень. Після такого дива Гаральд з усім своїм народом радо прийняв християнство. Пізня традиція пов'язує цю подію з Тамдруп (Tamdrup), де збудована одна з найдавніших кам'яних романських базилік Данії. У її вівтарі був релікварій, датований XII століттям і прикрашений рельєфними сценами з цієї історії.

Згідно з Адамом Бременським, після перемир'я з німецьким королем Оттоном Гаральд разом зі своєю дружиною, яку Адам називає Гунхільд, і сином Свеном охрестився. Саме тоді на території Ютландії було створено три єпископства під юрисдикцією Гамбурзького єпископства.

Час правління Гаральда характеризується значними соціально-економічними зрушеннями. Саксон Граматик свідчить, що після смерті Горма Гаральд вирішив розширити межі своїх володінь і вирушив «за море» у вікінзький похід. Ми не знаємо достеменно, куди саме він направився, але привертає увагу поява в цей час у Данії східних елементів культури, а саме: пояси, прикрашені металевими орнаментованими бляшками, східні та візантійські срібні монети.

Поширюється камерний обряд поховання, для якого притаманні захоронення зі зброєю, прикрасами, кінським спорядженням, дорогими тканинами. Також набувають поширення невеликі сокири, які з огляду на коштовне оформлення підкреслювали високий соціальний статус

Іл. 62. Позолочена рельєфна оббивка релікварію з церкви у Тамдруп

власників. Більшість камерних поховань розташовані на Ютландському півострові, найдавніші з них пов'язані з Хедебю й інтерпретовані як поховання дружинників. Появу цього обряду тут можна пояснити поширенням християнства та близькістю до кордонів Каролінзької імперії. Остання, разом з іншими чинниками, була джерелом імітації та запози-

Іл. 63. Типи монет Гаральда Синьозубого (зліва — імітація фризької монети Carolus-Dorestad, тип KG 9b-960/970; посередині — тип KG 10a-975/980; справа — тип KG 11-975/980)

чення ідей. Це особливо підкреслює дизайн монетного карбування Гаральда, яке віддзеркалює як каролінзькі, так і візантійські іконографічні запозичення.

Один з ранніх монетних типів Гаральда є імітацією дорестадської монети. Два інших датуються 975–980 роками і репрезентують наслідування дизайну візантійських мідних монет, які карбувалися в Херсоні під час правління Романа II (959–963) та Никифора Фоки (963–969).

Найбільше виробів із золота доби вікінгів знайдено саме в Данії, а ті, що відомі в інших скандинавських країнах та їхній діаспорі (норвезький Вестфольд, Київ), мають данське походження. Джерелом золотих виробів були римські й візантійські монети. З них виготовляли коштовні прикраси, у яких нерідко використовували зернь (стиль «хідденсее»). Такі срібні прикраси відомі у скарбах Швеції та в окремих похованнях і скарбах Києва.

Топографія поширення камерних поховань Данії збігається з картою розташування ранніх рунічних каменів. Це вказує на те, що вони віддзеркалюють місця проживання місцевої знаті.

Конунг Горм заснував свою резиденцію в Єллінгу у стратегічному місці, неподалік від фіорду Вейле, де перехрещувалися всі важливі шляхи, що пов'язували північну та південну частини півострова. Його резиденція була вузлом розгалуженої мережі зв'язків між найвпливовішими родами місцевої знаті.

Дослідники давно припустили, що поява круглих фортець у Данії пов'язана з впливом слов'ян, добре знайомих з будівництвом городищ. Ізотопний аналіз людських кісток з поховань могильника Треллеборг показав наявність осіб західнослов'янського походження. Отже, варто припустити, що саме альянс Гаральда з ободритами забезпечив йому як людські ресурси, так і ідеї військової тактики. Рунічні написи вказують, що до війська Гаральда долучалися жителі Швеції. Це підтверджують і археологічні знахідки, а саме — прикраси у стилях «єллінг», «маммен», «терслев», «хідденсее» тощо.

Подальше вигнання та загибель Гаральда пов'язані з конфліктом із його позашлюбним сином Свеном. За «Сагою про йомсвікінгів» матір'ю останнього була бідна жінка на ім'я Саум-Еса, з якою Гаральд зустрівся на бенкеті у Пальна-Токе на Фюні. У 15 років Свен з'явився у Гаральда та почав вимагати визнання або військові кораблі і дружину. Гаральд відмовився визнати його легітимність. Свен заручився підтримкою свого вихователя Пальна-Токе і вдався до розорення батькового королівства. Саме в цей час Гаральд спорудив круглі фортеці. Проте коли правитель втратив підтримку людей, йому довелося покинути Данію і шукати притулку в ободритському місті Воліні. Там в одній з битв його смертельно поранили. Згідно з Адамом Бременським та Саксоном Граматиком, після гибелі Гаральда його люди привезли його тіло в Данію і поховали в Роскільде, у церкві, яку він сам заснував. День його смерті вшановують у День усіх святих.

Походження Володимира

Наші знання про Володимира, особливо про його походження та ранні роки, сформовані головно завдяки «Повісті минулих літ» — літературному твору XII століття. Згадки про Володимира у скандинавських сагах датовані ще пізнішим часом і також мають літературне походження. Більш ранніми є латиномовні джерела, такі як «Хроніка» Тітмара Мерзебурзького й оповіді про місіонерську діяльність на початку XI століття на Русі та в печенігів Бруно Кверфуртського, які збереглися у «Житії блаженного Ромуальда».

«Повість минулих літ» розповідає про трьох синів Святослава: Ярополка, Олега та Володимира. Усі три разом з бабою — княгинею Ольгою — пережили облогу Києва печенігами 968 року, коли Святослав був у Переяславці на Дунаї. Зважаючи на експансіоністські плани останнього на Балканському півострові, де він бачив «середу» землі своєї, Київ і підвладні йому території були для Святослава непривабливою периферією. Утім він призначає своїх синів на князювання відповідно до їхнього походження. У 970 році він посадив Ярополка в Києві, а Олега — у Деревах. Обидва були синами Святослава від невідомої нам матері. Володимир був позашлюбним сином Святослава від ключниці Ольги Малуші — сестри Добрині, дітей Малка Любечанина. Про нього нічого не відомо, крім того, що він, імовірно, походив з Любеча. Зважаючи на імена близьких родичів Володимира, вони мали низьке походження.

До і навіть після встановлення династії Рюриковичів у Києві, на території Балтії та у Східній Європі існували інші скандинавські клани, що діяли під їхньою владою або незалежно. Такими, з огляду на скандинавські імена, були Аскольд, Дір та інші, згадані в договорах русів із греками, які літописець умістив до «Повісті минулих літ». Такий скандинавський клан був і в Полоцьку. Його заснував якийсь Рогволод (слов'янізована форма від давньоскандинавського ім'я Рагнвальд). Рагнвальд — рідкіс-

Іл. 64. Рунічний камінь з парафії Ед. Напис А: «Рагнвальд наказав вирізати руни в пам'ять про Фастві, свою матір, доньку Онема, яка померла в Ед. Нехай Бог допоможе її душі». Напис Б: «Руни наказав вирізати Рагнвальд, він був у Греції ватажком дружини»

не ім'я, яке трапляється лише у трьох скандинавських рунічних написах. Пам'ятний напис на одному з каменів (U112) з парафії Ед у шведській провінції Уппланд замовив у XI столітті Рагнвальд, який був очільником групи воїнів у Візантії.

Скандинавські дослідники звертають увагу, що це ім'я траплялося лише у знатних родинах. Володимир, як син рабині, мав доволі ілюзорні перспективи правити в Києві. Щоб підвищити свій статус, він вирішив

посвататися до Рогнеди, доньки полоцького Рогволода. «Повість минулих літ» розповідає, що Рогнеда відмовила Володимирові, вказавши на його низьке походження, але висловила бажання одружитися з його братом Ярополком. Обурений Володимир убив Рогволода, захопив Полоцьк, а Рогнеду зробив своєю бранкою.

Ярополк, який після батька Святослава успадкував стіл у Києві, дуже швидко втягнувся у конфлікт із братом Олегом. «Повість минулих літ» дає підстави припускати, що до сварки підбурив воєначальник Святослава Свенельд. Князь Олег убив його сина Люта під час полювання, і Свенельд прагнув помститися. У 977 році Ярополк захопив місто Вручий у землі деревлян, унаслідок чого Олег загинув. Володимир боявся Ярополка, тому покинув Новгород і вирушив на пошуки військової допомоги варягів.

Походження варягів Володимира

Швецію традиційно вважають тією скандинавською країною, яка мала найамбітніші економічні та політичні інтереси на Сході. Однак близько 975 року Бірка — головний шведський центр торгівлі та людських ресурсів — припинила існування. Наприкінці X століття кількість зброї на материковій Швеції та острові Готланді кардинально зменшується. Таку саму тенденцію спостерігаємо в Норвегії, де цей контраст особливо помітний порівняно з масштабами обігу зброї у ранню добу вікінгів. Натоді єдиною землею зі значними військовими ресурсами була Данія.

Включно з X століттям знайдено дуже мало речових доказів контактів населення України з Данією. Одним з них є монета Хедебю, що відповідає типу, датованому близько 825 року, випадково виявлена в районі Жовкви на Львівщині. Грандіозні будівельні роботи, які замовляв король Гаральд Синьозубий, а саме спорудження королівської резиденції в Єллінгу, великого мосту в Равнінгу, круглих фортець типу Треллеборг та деяких ділянок валу Даневірке — свідчать про наявність значної робочої сили у його королівстві. Усе це дає підстави вважати, що варяги Володимира, найімовірніше, були вихідцями з Данії. Матеріальні сліди їхньої присутності на Русі можна вбачати у поширенні багато оздоблених срібною інкрустацією мечів типів S і V, а також артефактів, орнаментованих у стилях «єллінг», «маммен» і «хідденсее».

Два яскравих приклади данської присутності в Києві — чоловіче поховання з мечем, срібною фібулою, кінською упряжжю та срібним тарелем, знайдене біля Софійського собору, а також жіноча камерна могила зі срібними фібулою та іншими прикрасами, виявлена біля Києво-Михайлівського монастиря.

Східні зв'язки данців підтверджує поясна фурнітура «східного типу», виявлена в різних частинах Данії. Цю доволі строкату групу орнаментованих бляшок становлять ті, що походять з Волзької Болгарії та Хозарії,

Іл. 65. Кістяні накладки на сідло, орнаментовані у стилі «маммен», із камерного поховання 42 Шестовицького могильника

Угорщини, а також із території Північно-Західної Росії. Останні є найпізнішими і датовані XI століттям, тоді як поясна гарнітура з Волзької Болгарії та Хозарії належить до X століття. Моду на носіння орнаментованих поясів у Данії можна пояснити участю данців у походах русів X століття. Варто припустити, що завдяки участі воїнів-русів в армії Никифора II Фоки скандинави ознайомилися з деякими візантійськими військовими досягненнями, скажімо, плануванням військових таборів. У 967 році Никифор з допомогою війська русів напав на Болгарію. Можливо, матеріальним відображенням деяких запозичених ідей візантійської техніки стало створення у Данії між 970-м та 1000 роками круглих фортець з регулярним спланованим внутрішнім простором із дворами, про що вже йшлося.

Тісні контакти з мадярами — союзниками візантійської армії — зумовили появу моди на орнаментовані пояси та стремена мадярського

Іл. 66: а — срібне руків’я меча;
б — срібна фібула, орнаментована
у стилі «хідденсее»

б

а

типу, знайдені у деяких похованнях Шестовиці, Києва, Гньоздова та Бірки. Вони датуються другою половиною X століття.

Володимир убив Ярополка і захопив Київ за допомогою варягів, але все одно відчував слабкість свого соціального становища. Щоб укріпити його, він улаштував похід на візантійське місто Корсунь-Херсонес, охрестився й одружився з сестрою візантійських імператорів — принцесою Анною. Усе це поставило Володимира на один щабель з візантійськими правителями, яких відтоді він почав наслідувати. Це яскраво ілюструють його монети, які дуже відрізняються від монет сучасних йому скандинавських правителів.

«Повість минулих літ» свідчить, що після захоплення Києва Володимир відправив варягів до греків. Там вони, найімовірніше, перед вступом на службу прийняли християнство й отримали у зв’язку з цим подарунки та грошову винагороду. Матеріальним свідченням цієї події

Іл. 67. Златник Володимира

є візантійські срібні монети, карбовані імператорами Василієм II та Костянтином VIII, які знайдено здебільшого у Скандинавії, зокрема на острові Готланд. Останній відіграв важливу роль у виробництві зброї в Балтиці. Протягом усієї доби вікінгів тут накопичувалося срібло, що потрапляло на Готланд від замовників з різних скандинавських країн. У 988 році найманці з Русі брали участь у битві при Хрисополісі, рік по тому вони були серед візантійського війська у битві при Абідосі. Імовірно, що 6000 варягів, які 999 року брали участь у походах Василія II у Сирії, Вірменії та Грузії, були тими, кого князь Володимир прислав з Києва на допомогу візантійським імператорам.

Згадаємо ще один імовірний зв’язок між Данією та Києвом. 989 року в Києві, на місці, де розташовувалися кілька великих курганів з камерними могилами, князь Володимир заснував Десятинну церкву. З огляду на таке незручне для побудови місце варто припустити, що його обрали навмисно, щоб акцентувати певну спадкоємність між церквою та похованими тут людьми. Багато з розкопаних тут могил містили скандинавські, мадярські та слов’янські предмети, виготовлені зі срібла, що свідчить про високий соціальний статус похованих. Південну апсиду церкви збудували над незвично великою камерною могилою 4,8×4,2 м, у якій було дуже мало знахідок і кілька кісток тварин. Розмір могили вказує на

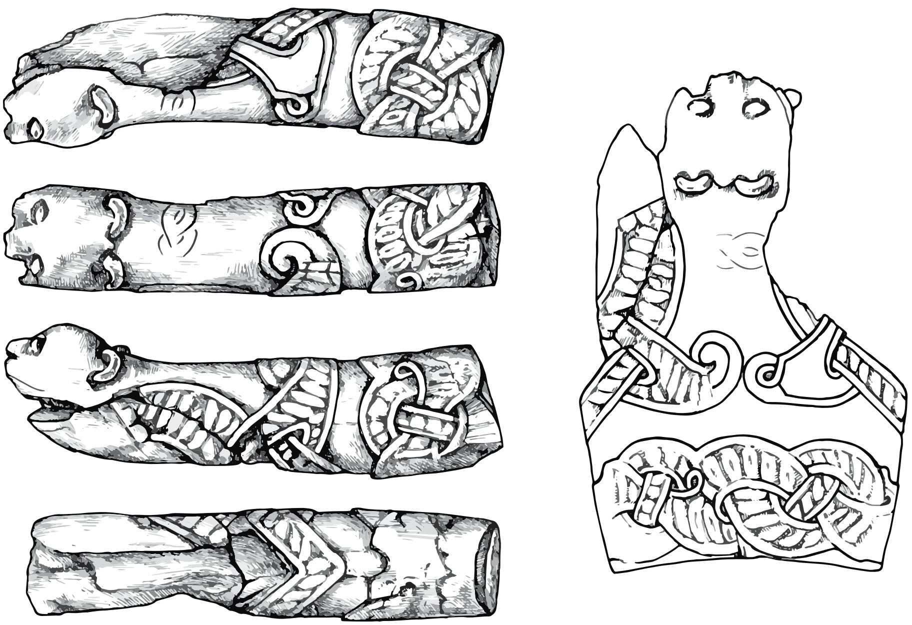

Іл. 68. Кістяне вістря, орнаментоване у стилі «єллінг», яке знайшли в похованні за обрядом тілоспалення, дослідженому Глібом Івакіним на території Десятинної церкви

те, що це могло бути князівське поховання, подібне до виявленого в Північному кургані в Єллінгу. Припускали, що у зв'язку з будівельними роботами особу перепоховали в Десятинній церкві. Відомо, що поховальну камеру в Єллінгу побудували у 958–959 роках, тобто за 20 років до того, як Володимир вирушив «за море» у пошуках варязьких найманців. Це означає, що він міг дізнатися про історію перепоховання короля Горма Старого його сином Гаральдом Синьозубим у Єллінгу. Традиція будівництва церков над курганами засвідчена в Єллінгу та Хорнінгу в Данії. Щонайменше дві могили під Десятинною церквою містили предмети, оздоблені в стилі «єллінг». Це підтверджує можливість контактів між Данією та Києвом за правління короля Гаральда Синьозубого.

Формування держави

Ані Ігор з Ольгою, ані Святослав не мали амбіцій побудувати міцну державну владу. Усі вони є типовими героями доби вікінгів, стереотипні характеристики яких можна знайти як у поезії скальдів, так і в пізніших скандинавських сагах.

Ольгу як дружину привезли для Ігоря із Пскова. Після його смерті вона встановила суворий контроль за збиранням данини, що, вочевидь, було необхідно для активного розвитку торговельних зв'язків з Візантією.

Як показує історія з деревлянами, жорсткий контроль Ольги над місцевими ресурсами спричинив на місцях невдоволення, яке київська адміністрація безжально придушувала. Археологія свідчить про збільшення у цей час кількості зброї у похованнях Шестовиці, багатьох могильниках Чернігівщини, Гньоздові, а також про сліди руйнування місцевих осередків влади на території землі деревлян і на півночі сучасної Росії. Прикладом напруженості між місцевим населенням та адміністрацією Ольги може бути могильник камерних поховань, розкопаний у Пскові. Деякі з розкопаних тут поховань містили скандинавські фібули, підвіски у формі хреста, візантійські срібні монети, шматки золототканого полотна та шовку. В одному з поховань знайдено срібну трапецієподібну підвіску із зображенням князівського знаку. Усі поховання пограбовані в давнину, і можна припустити, що сталося це невипадково. У Скандинавії відомі приклади навмисного знищення курганів. Часто метою грабіжників були не речі, зокрема коштовності, а саме рештки похованих людей. Таке могло статися тоді, коли новий клан вступав у права власника землі. Оскільки в одній із пограбованих могил наявна підвіска зі знаком Рюриковичів, можна вважати, що навмисне пограбування поховань цих представників Києва мало політичний мотив — протистояння економічній політиці Києва.

Ісламські джерела надають певну інформацію про зміну характеру діяльності русів та зміну їхніх кордонів. Ібн Русте та Ібн Хаукаля (X ст.) зазначають, що руси торгували соболем, горностаєм, білкою, медом і воском, а також мали стосунки з хозарами й візантійцями. Аль-Масуді (X ст.) інформує нас, що деякі руси жили у країні хозарів і були воїнами хозарських царів; інші мешкали на берегах Каспійського моря, і серед них були торговці, які у справах відвідували волзьких болгар, Рим, візантійців та хозарів. Єдиним джерелом, що свідчить про більш-менш постійне проживання русів під владою кагана, є географічний твір «Худуд аль-Алям», або «Регіони світу», укладений близько 982 року. Згідно з цим джерелом, руси сплачували десяту частину прибутку у вигляді податків своєму правителю, і серед них була особлива група воїнів — «мурувват». У цьому самому творі згадано три основні географічні центри русів: *Куяба* (Київ) — місце резиденції їхнього вождя, звідки експортували хутро та цінні мечі, *Сакаліба,* з якої у мирні часи вони відправлялися торгувати у Волзьку Болгарію, та *Уртаб* — надзвичайно охоронюване, закрите для чужинців місце, де виготовляли цінні леза й мечі.

Значною мірою нестабільний соціальний і територіальний характер землі росів у X столітті, а також відсутність сильної центральної влади, державного апарату та загальних законів свідчать про те, що державоподібна Русь могла з'явитися тільки під час правління князя Володимира (980–1015). Загальновизнано, що він моделював свої монети за зразками своїх сучасників-візантійців: імператорів Василія II (976–1025) та Костянтина VIII (1025–1028). Поширення монет Володимира відповідає ділянкам уздовж торгового шляху, що з'єднує варягів із греками. Можливо, цей розподіл відображає політичну географію влади князя близько 1000 року.

Прийняття християнства справило величезний вплив на перші міста русів. Основними джерелами уявлення князя Володимира про християнське місто були його візантійська дружина Анна, кримське місто Херсонес, де він охрестився, та греки, які увійшли до його двору. І літописи, й археологічні розкопки дали важливу інформацію про Десятинну церкву, засновану князем Володимиром.

Її заснуванню передувала поява у середині — другій половині X століття в Києві групи людей, знайомих з християнством. Серед останніх — представники

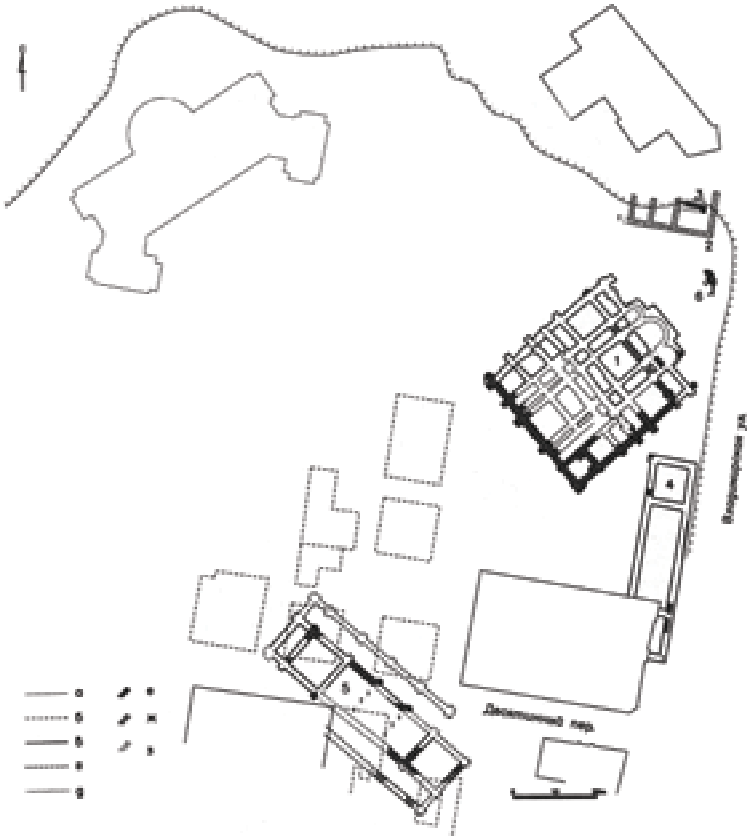

Іл. 69. Карта архітектурного комплексу Володимира на Старокиївській горі

скандинавської аристократії, яка мала особливе кладовище в місті. Їхні чоловічі, жіночі та дитячі могили були зроблені в трунах, ямах, а також у великих камерах, над якими насипали кургани. Скандинавські орнаменти засвідчують зв'язок деяких похованих людей з територією сучасної Данії. Окрім скандинавських старожитностей, у похованнях знайшли слов'янські орнаменти і предмети мадярського походження часів болгарського походу Святослава. Саме на території цього кладовища, після прийняття християнства, князь Володимир заснував церкву Успіння Богородиці і пожертвував їй десятину зі своїх прибутків.

Іл. 70. Фото дна камерного поховання 112 під східним палацом із залишками людського поховання та срібною фібулою

Археологічні розкопки виявили навколо церкви три прямокутні палаци, які, як прийнято вважати, звів князь Володимир. За орієнтацією споруд і за знахідками, найдавнішою з них є будівля на північний схід від Десятинної церкви. Вона, як і дещо пізніша за неї трикамерна будівля, мала підпрямокутну форму й була зведена вздовж північно-східного краю гори, який обривається у напрямку сучасного Андріївського узвозу. Хоча знайдені тут будівельні матеріали (залишки горілого дерева, уламки шиферних різьблених плит, тиньку та мозаїчної смальти, круглих скляних віконниць) підтверджують безумовний вплив візантійських будівельних традицій, візантійська архітектура цього часу не знає прямокутних палаців. Найближчою аналогією київським палацам Володимира є прямокутний палац недалеко від Ов'єдо в Астурії, на півночі Іспанії, збудований королем Раміром I (842–850) та перетворений ним на

Іл. 71. Скандинавська срібна фібула з довгою голкою з камерного поховання 112 під східним палацом

церкву, присвячену Діві Марії (церква Святої Марії Наранко). Київський східний палац також міг відігравати роль культової споруди, оскільки в його руїнах знайдено візантійський процесійний хрест X століття. Археологічні дослідження показали, що, як і в Єллінгу, де великі споруди конунга Гаральда Синьозубого були зведені на місці камерного поховання, палац Володимира споруджено на місці парного поховання у просторій поховальній камері.

Серед речей, що належали жінці, були срібні сережки «нітранського» типу, срібний перстень із зав'язаними кінцями, бронзовий візантійський ключик і незвично багато монет — вісім. Ця кількість відповідає кількості знайдених тут-таки сердолікових намистин. Три з цих монет карбовані Ісмаїлом ібн Ахмадом, одна — Ахмадом ібн Ісмаїлом, три — Насром ібн Ахмадом, одна монета є ісламським наслідуванням. Наймолодша монета карбована у 922/923 роках. Однак поховання датовані пізнішим часом, на що вказує знахідка срібної з позолотою кільцевої фібули з довгою голкою вагою 113,25 г.

Відомо 17 таких застібок, і вони мають східно-шведське походження. Три з них виявлено в скарбах, датованих приблизно 940 роком (Ворбю), 954 роком (Екеторп) та 1013/1014 роками (Демшин). Оскільки у скандинавських похованнях такі застібки невідомі, їх варто датувати другою половиною X століття, чому не суперечать й інші знахідки з цього поховання. Отже, з огляду на обряд поховання, а також на знайдені артефакти можна припустити, що перед нами — одне з багатих київських поховань другої половини цього століття.

Палацову архітектуру Володимира та його монети з легендою «Володимир на столі», безумовно, варто розглядати як прояви міцної князівської влади. Його правління є часом формування уявлення про межі й територіальну ідентичність. Німецький місіонер Бруно Кверфуртський згадує укріплення, яким зверхник Русі (*senior Ruzorum*, як називають Володимира) оточив свої володіння. Ідеться про відомі дерев'яно-земляні укріплення, так звані Змієві вали, які захищали підходи до Києва вздовж річок Рось, Стугна й Ірпінь на півдні, Здвиж і Тетерів на заході та Сула і Трубіж на сході. Північний кордон території Володимира, імовірно, був відкритим, що могло мати культурні, а не політичні причини. Ці кордони мали бути кордонами між Руссю як християнською землею та степами як язичницькою територією. Саме вони спричинили появу найдавнішої скандинавської назви Русі — *Garðr*, під якою, як і у випадку з Даневірке Гаральда Синьозубого, розуміли вали, зведені Володимиром. Паралельно із захистом кордонів було укріплено Київ. У Хроніці Тітмара Мерзебурзького, укладеній близько 1018 року, Київ описано як велике місто, що налічувало чотириста церков, вісім ярмарків та багато люду, прибулого з різних місць, зокрема біглих рабів і «швидких данців».

Отже, порівняння біографій конунга Гаральда та Володимира дає змогу пересвідчитися в низці подібних чинників і передумов, які привели обох до влади.

Обидва мали доволі сумнівне походження та обмаль ресурсів для того, щоб законно претендувати на вищу владу. Своїми економічними й політичними успіхами і Гаральд, і Володимир завдячують вигідним шлюбам. Шлюб Гаральда з дочкою князя Містевоя забезпечив його необмеженою військовою підтримкою та людськими ресурсами з боку

західних слов'ян. Лише цим можна пояснити масштабні дерево-земляні роботи під час його князювання. Володимир своїм статусом завдячує шлюбу з візантійською принцесою Анною, а також — великій кількості скандинавських найманців, які допомогли йому прийти до влади. Характер Гаральдової резиденції віддзеркалює як традиційну язичницьку ідеологію (великі халли у поєднанні з великими курганами та човноподібними кам'яними кладками), так і християнство (камерні поховання, християнські речі у похованнях, релігійні церемонії). Згідно з «Повістю минулих літ», Володимир до хрещення збудував у Києві на пагорбі язичницьке капище, де приносили жертви. На жаль, немає інформації про те, яким був дохристиянський Київ у соціально-топографічному сенсі. Варто гадати, що на Старокиївській горі, у районі пізніше збудованих Софії, Федорівського монастиря та Михайлівського собору, були розкидані садиби, поряд з якими розташовувалися курганні поховання за обрядами кремації та інгумації. З прийняттям християнства ці поховання як із християнськими, так і з язичницькими елементами обнесли міськими укріпленнями, а на місці садибних кладовищ заклали церкви й монастирі, між якими проклали вулиці. Так старе поселення інтегрували в нову планувальну структуру міста, задуманого Володимиром.

Монети як Гаральда, так і Володимира є атрибутами християнського володаря. З огляду на невеликий обсяг карбування ці монети відігравали радше церемоніально-маніфестаційну, а не економічну роль. Вони значно поступалися за кількістю ісламським срібним монетам, які були в обігу. Під час правління і Гаральда, і Володимира формується територіальна та культурна ідентичність, яка відобразилася в конструкції монументальних фортифікаційних споруд — Даневірке на півдні Ютландії та Змієвих валів на Русі.

Данія і Русь у системі династичних зв'язків XI–XII століть

Наприкінці князювання Володимира Святославича активізувалися скандинаво-руські міждинастичні зв'язки. Зокрема, за сина володаря Русі видали заміж Естрід Свенсдоттір (християнське ім'я — Маргарет), сестру короля Англії та Данії Кнута. Вона була у шлюбі тричі. Ми достеменно не знаємо, з ким саме з руських князів Естрід узяла шлюб. Після завоювання Англії (близько 1014 року) Кнут видав її заміж за нормандського герцога Роберта (Адам Бременський називає його Річардом II), племінника його дружини Емми. Однак коли той відмовився від Естрід, вона побралася з ярлом Ульвом, якого 1025 року вбили. У 1020 році від їхнього шлюбу народився Свен Естрідсен — майбутній конунг Данії. Отже, Естрід могли видати заміж за сина володаря Русі до її шлюбу з Робертом, а саме — в останні роки князювання Володимира Святославича. Цілком можливо, що це міг бути один з його синів, які загинули. Серед імовірних кандидатів треба одразу відкинути Бориса та Гліба, які були наймолодшими і князювали в Ростові та Муромі — надто далеких і неактуальних для цього шлюбу територіях. Святополк одружився з польською принцесою. Натомість Деревська земля, якою з 990 року володів син Володимира Святослав, була стратегічним та економічним складником домену руських князів. Її територією пролягав важливий шлях з Києва до Праги та Регенсбурга і далі Дунаєм і вгору Рейном на північ до Ютландського півострова. Саме цим шляхом наприкінці X — на початку XI століття проходив у Данію потік ісламських та візантійських

срібних монет. Можна припустити, що саме Святослав міг бути першим чоловіком Естрід.

«Сага про Кнютлінгів» розповідає, що Торгісль — один з багатьох позашлюбних синів Свена Естрідсена — вирушив на схід у Гардаріки, де жили його знатні родичі по материній лінії. Нам не відомо, ким була його мати, але, згідно з цим джерелом, пізніше він став конунгом у Гардаріці і не претендував на владу в Данії. Те, що літописи його не знають, імовірно, можна пояснити слов'янським походженням його матері.

Згодом один із синів Свена Естрідсена — Ерік Добрий (1095–1103) — став королем Данії і вирушив зі своєю дружиною Боділь Тургоесдоттер у святі міста й Константинополь. Деякі дослідники припускають, що на своєму шляху вони відвідали Русь, хоча прямих підтверджень цього немає. Цікаво, що саме цим часом датовано появу на Русі твору «Ходіння ігумена Даниїла», де описано паломництво до Святої землі. Даниїл згадує власні відвідини островів Патмосу та Кіпру. Саме ці острови відвідав і Ерік Добрий. На Кіпрі Ерік помер, а паломництво до Єрусалима завершила його дружина Боділь, де вона й померла. Можливо, ігумен входив до складу цієї самої місії. Про те, що Даниїл був освіченою людиною та вихідцем з кола київських князів, свідчать його літературний талант і приписка про імена руських князів, яку він залишив для замовлення для них літургії, а також те, що в Єрусалимі його прийняв король Балдуїн. Варто припустити, що в складі цього посольства, крім киян, були новгородці та паломники з Данії. Скальд Маркус Скеггясон у поемі про «Еріксдрапа» розповідає, що конунг Ерік дорогою до Константинополя отримував від мешканців міст релікварії та коштовні хрести. Також багаті подарунки він одержав від імператора. Відомо, що чимало реліквій Ерік подарував церквам Роскільде, Лунді та церкві у Слагерупі, у якому він народився. Прикладом такої пожертви є золотий хрест-релікварій з частинкою Чесного Хреста (енколпіон), прикрашений емаллю й коштовним камінням. Артефакт випадково знайшли схованим усередині голови дерев'яної скульптури Христа, пожертвуваної церкві в Роскільде на початку XIII століття.

Після смерті Боділь у Єрусалимі її син Ерік Пам'ятний — майбутній чоловік доньки Мстислава Мальфрід — доставив усі отримані подарунки в Данію.

Іл. 72. Фото енколпіона, знайденого всередині голови дерев'яної скульптури з церкви в Роскільде

Шлюбні зв'язки Скандинавії та Русі утворювалися й пізніше. На відміну від «Хеймскрінги» Сноррі Стурлусона з дуже непевними деталями про події на Русі, уже згадана «Сага про Кнютлінгів» вирізняється більшою достовірністю, особливо щодо генеалогічних стосунків Інгеборг, дружини Кнута Лаварда:

«У той час конунгом на сході у Холмгарді був Гаральд, син конунга Вальдамара, сина Ярізлейфа, сина Вальдімара, прийомного батька конунга Олава Трюґвассона. Матір'ю конунга Гаральда була Гюда, донька Гаральда Гудінасона, конунга Англії. Конунг Гаральд був одружений з Христиною, донькою Інгі Стейнкельсона, конунга Швеції, сестрою королеви Маргарет, яка тоді одружилася з королем Данії Ніколасом. Доньками короля Гаральда у Холмгарді та Христини були Мальфрід, одружена з Сігурдом Йорсалафаром, королем Норвегії, та Енгільборг» (Knytlingasaga, 88).

Вибір батьками партнера для подружжя визначався політикою та родинними зв'язками. Немає сумніву, що за вибором дружини для Мстислава стояли Володимир Мономах і його дружина Гюда / Гіта. Місцем першого князювання Мстислава став Північний Новгород, тому зміцнення

торгово-економічних інтересів у Балтиці для залежних від Києва новгородців було актуальним. Тут діяло кілька активних гравців: данці, свеї, «готський берег», або Готланд, а також корели.

У Швеції в той час розгорнулася боротьба за владу між Інге Старим (правив з 1075-го по 1110 роки) і Блот-Свеном. Останній схилявся до старих язичницьких традицій, тоді як Інге був ревним поборником християнства. Інге позбавився Свена і захопив владу, а тоді втягнувся у війну проти норвезького конунга Магнуса Голоногого. Для закріплення позицій він у 1101 році видав заміж за Магнуса свою доньку Маргарет Фредскулу, а за Мстислава-Гаральда в Новгороді — свою іншу доньку Христину. Дослідники вважають, що сватання відбулося під час князювання Мстислава-Гаральда в Новгороді. Шлюб Маргарет з норвезьким конунгом Магнусом був елементом укладеного миру, через що вона й отримала своє прізвисько — Фредскула, тобто Діва миру. Однак через два роки Фредскула овдовіла і покинула Норвегію. 1105 року вона вийшла заміж за конунга Данії Нільса, який був доволі пасивним володарем і переклав усе піклування про державу на неї. Тому іноземці, які відвідували країну, говорили, що правління Данією цілком залежить від королеви Маргарет, королівська влада повністю зосереджена в її руках. Це відобразилося навіть у такому безпрецедентному прикладі, як згадка її імені поряд з іменем чоловіка на власній карбованій монеті. З огляду на впливовість Маргарет можна припускати, що їй належала не остання роль у реалізації шлюбу її сестри з Мстиславом.

Після смерті Інге Старого (близько 1110 року) влада перейшла до рук його племінників. Немає сумнівів, що Маргарет відіграла провідну роль у сватанні Кнута Лаварда — племінника свого чоловіка Нільса — до своєї племінниці Інгеборг. Проте 1130 року Маргарет померла. Нільс доклався до вбивства Кнута Лаварда, оскільки бачив у ньому конкурента в оволодінні троном свого сина від Маргарет — Магнуса. Боротьбу проти Нільса очолив брат Кнута — Ерік II Пам'ятний (1134–1137). Обставини шлюбу норвезького конунга Сігурда Хрестоносця з донькою Мстислава Мальфрід ісландсько-норвезьким сагам невідомі. Це, вочевидь, спричинено тим, що вони є пізніми джерелами. Більшої довіри заслуговують свідчення сучасників цієї події. За даними англійського хроніста Ордеріка

Іл. 73. Дарча грамота церкві Святого Лаврентія від 6 січня 1135 року, що закінчується таким текстом: «Лист був виданий за згодою королеви Мальфрід та її сина Свена у присутності архієпископа Лунда Аскера та Бергена (єпископа) Оттара»

Віталія (1075–1142), це сталося на шляху повернення короля з Єрусалима, після відвідання Константинополя (Ordericus, 214, між 1116-м та 1120 рр.): "Per Russiam vero remeans, Malfridam, regis filiam, uxorem duxit, domumque reversus, paulo post regnum, dante Deo, suscepit". У перекладі ця фраза звучить так: «Але він повернувся через Русь та одружився з Мальфрід, донькою короля, а невдовзі повернувся додому і з Божої ласки отримав царство» (Ordericus, 27).

Коли 1130 року Сігурд Хрестоносець помер, його вдова Мальфрід повернулася до своєї сестри Інгеборг у Данію. Варто гадати, що шлюб між Мальфрід та Еріком Пам'ятним був улаштований задля помсти за Кнута.

Останній потребував підтримки й авторитету в боротьбі проти конунга Нільса. Мальфрід вийшла заміж за Еріка близько 1133 року. У Лундському соборі у Швеції (тоді — Данія) збереглася дарча грамота церкві Святого Лаврентія від 6 січня 1135 року, підписана королем Данії Еріком Еріксоном, та погодження його дружини королеви Мальфрід (*Domina Malfride regina*).

Коли Кнута вбили, Інгеборг (Енгільбор) вагітною перебувала у свого батька (Мстислава) у Гардаріці (в Києві). Тут вона 1132 року народила хлопчика — майбутнього короля Данії, якого назвали Вальдимаром на честь діда її матері — Володимира Мономаха.

Коли Інгеборг із сином повернулися в Данію, невідомо. Їхню появу там данський хроніст Саксон Граматик датує тільки 1137 роком. Після того, як у 1136 році Новгород набув напівреспубліканської форми правління, регулюючи відносини з князями короткими договірними умовами, новгородські князі випали з орбіти міждинастичних альянсів.

Окрім Вальдимара, Кнут та Інгеборг мали трьох доньок: Маргарет, Християну й Катрін. Останню видали заміж за когось на Сході, тоді як Християна стала дружиною норвезького конунга Магнуса Сліпого, а Маргарет вийшла заміж за Стіна Біла Шкіра зі Сконе. Останні були батьками Нікуласа та Християни — дружини конунга свеїв Карла Сьорквіссона. Сином Християни й Карла був конунг свеїв Сьорквер, який одружився з Інгігерд, донькою ярла Біргера Посмішка. Вони мали сина Йона — конунга свеїв (Knytlingasaga, 93).

Тож можна зробити висновок, що від шлюбу доньок київського князя Мстислава Володимировича та данського принца Кнута Лаварда, окрім королів Данії, походить один король Норвегії та два королі свеїв.

Погоджені в Києві династичні шлюби з данськими та шведськими можновладцями сприяли розвитку торговельних зв'язків. Зокрема, під одним 1130 роком Новгородський перший літопис згадує дві торговельні експедиції: до «замор'я» та «з Доні». Однак під 1134 роком у тому самому літописі читаємо, що «порубиша новгородцевъ за моремъ в Дониі», тобто були вони схоплені й ув'язнені. Очевидно, що погіршення контактів напряму було пов'язане з боротьбою за владу, що точилася в Данії, та роллю, яку відігравали в ній доньки київського князя Мстислава.

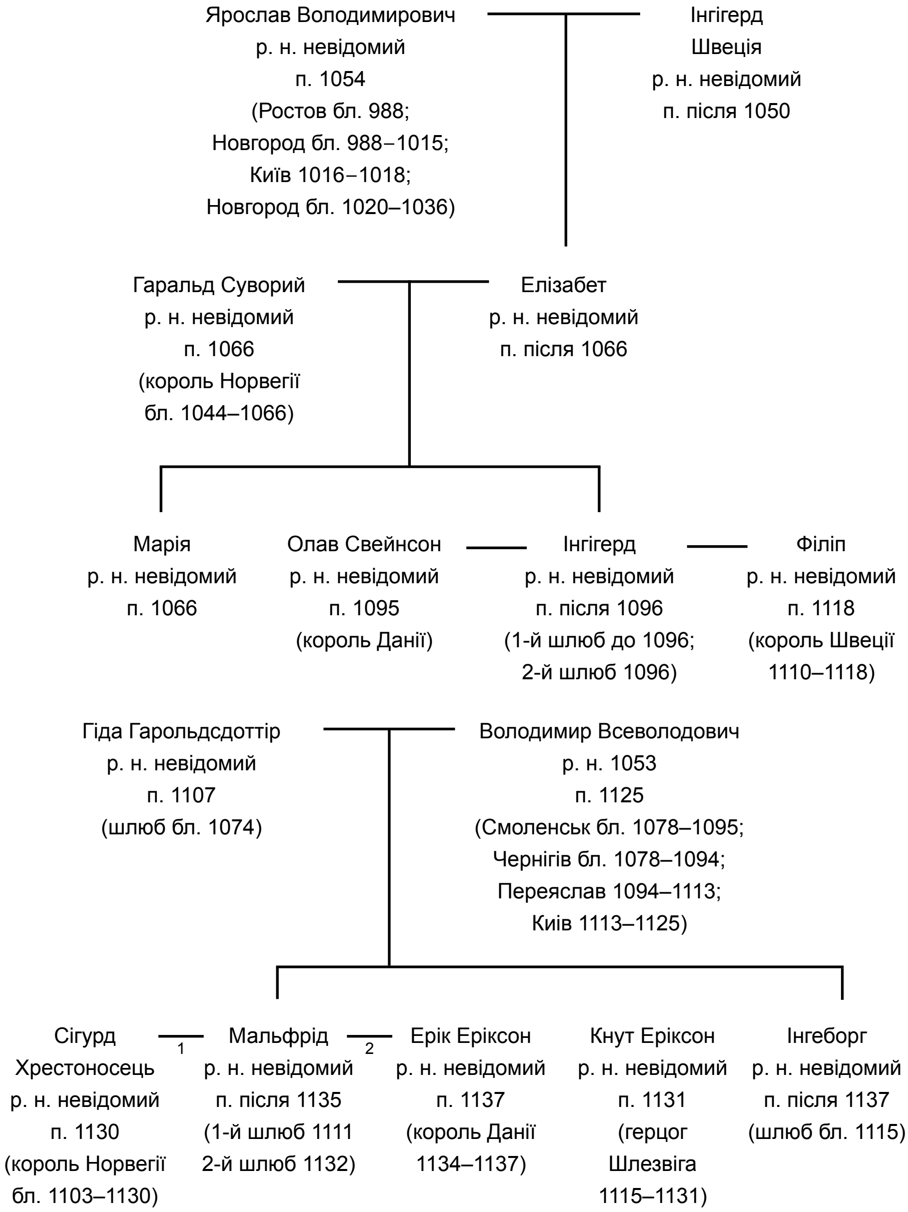

Іл. 74. Таблиця династичних шлюбів між руською та скандинавською елітою

Данія та міська еліта ранньосередньовічного Києва

У минулому, як і сьогодні, люди прагнули маніфестувати свій статус. Великі розміри житла, його інтер'єр та екстер'єр, рухома й нерухома власність мали відповідати становищу, яке власник посідав у суспільстві. Те саме стосувалося зовнішнього вигляду: в одязі, прикрасах та озброєнні не було нічого зайвого або випадкового. Кожна деталь мала сенс і як носій візуальної інформації була гранично вичерпною — за її зовнішніми ознаками робили висновок про походження, статус і заслуги тієї чи тієї особи.

Те саме можна сказати про поховання людини. Звісно, його сценарій у формі заповіту міг враховувати побажання небіжчика, але сам акт поховання та пов'язана з ним церемонія були колективними речами, де враховували все: походження померлого; релігійні симпатії; статус; заслуги покійного перед суспільством, а також традиції колективу. За такою самою логікою формувався склад особистих речей власника, які він вважав коштовними та які нагадували про важливі віхи його власної біографії чи історії його роду. Ішлося не лише про речі з дорогоцінних металів, а і про такі, які були подарунками або пам'ятними артефактами — власністю особливих людей, які додавали цим матеріальним об'єктам соціально важливу вартість.

Київ репрезентує урбаністичний осередок Русі, де соціальна структура суспільства відобразилася у специфічній топографії міста. Структурний поділ Києва на верхню частину з князівськими палацами та

дворами, церквами й монастирями, боярськими садибами та нижню — з торговищем, садибами купців і ремісників віддзеркалює різні за соціальним статусом райони міста. Єдиним винятком з цього правила є садиби, досліджені в районі сучасної вулиці Спаської, 35 на Подолі. Це місце розташовувалося біля річки Почайна, яка була портовою зоною Києва протягом XI–XII століть. Багатство двох розкопаних ділянок дуже відрізняється від того, що дають попередні розкопки цього міського району. Стійкість огорож вказує на те, що власники особливо й не змінювалися протягом XI–XII століть. Цегла і мозаїчна смальта в культурних шарах першої половини XI століття можуть бути залишками розвантажених матеріалів, призначених для князівської забудови у верхній частині міста, а залишки бурштину свідчать про контакти з південно-східним узбережжям Балтики. Знахідки в культурних шарах кінця XI — першої половини XII століття представлені уламками візантійських імпортних скла та амфор. На одній з розкопаних садиб, датованих XII століттям, виявлено сліди ювелірного виробництва, золоті краплі, золоте шитво, бурштин, гірський кришталь, уламки скла й залізного меча німецького походження. З цього горизонту походить і така незвична знахідка, як моржева кістка з Гренландії. Усе це слугує підтвердженням зв'язку дослідженої ділянки (порту) з князівськими дворами, розташованими у верхній частині міста. Балтійський бурштин вказує на комунікаційний шлях Вісла — Прип'ять — Дніпро, а вістря з рогу та із дзеркально прокресленим рунами *ffu* — на скандинавський напрямок контактів, наприклад, із містами Сігтуною у Швеції та Шлезвігом у Данії. В обох цих містах відомі імпортні вироби з Візантії та Русі, але Шлезвіг з його тісним зв'язком з Німеччиною (меч) та Норвегією (моржева кістка) видається вірогіднішим напрямком контактів. Тому варто вважати, що більшість зафіксованих артефактів у цій частині порту є дарами, які циркулювали між данською та руською елітами. Як було зазначено, існують писемні джерела, які засвідчують доволі інтенсивні контакти данського королівського двору з київськими князями у XII столітті.

За рідкісними винятками, більшість скарбів X–XIII століть знайдено у верхній частині міста, яку літописи називають «Горою». Саме там, на

території Старокиївської гори, виявлено багато ювелірних майстерень, де для князівського господарства виготовляли вироби з дорогоцінних металів, що виконували функції не тільки прикрас, а й платні, якою князі розраховувалися з підданими. Цим, зокрема, можна пояснити подібність прикрас, знайдених у скарбах низки городищ Русі — резиденціях місцевої знаті. Сировиною для цих коштовностей, імовірно, слугували ісламські, візантійські та західноєвропейські монети. На території верхнього Києва більшість скарбів виявлено у двох місцях: у районі Десятинної церкви та на території поблизу Михайлівського Золотоверхого монастиря. Очевидно, і в першому, і в другому випадках це зумовлено близьким розташуванням князівських дворів, що їх згадують руські літописи. Більшість знайдених скарбів датовані часом монгольського нашестя, але є серед них і такі, що накопичувалися протягом X–XIII століть.

Один із таких скарбів має безпосередній стосунок до дансько-руських зв'язків. 4 червня 1903 року в садибі Михайлівського монастиря, під час закладання фундаменту для монастирського готелю (вулиця Трьохсвятительська, 4), на глибині 2,3 м знайдено один із найбільших і найнезвичніших скарбів Києва.

Скарб містився у великому горщику заввишки 31 см, з ручкою та вузьким дном. Посудина, прикрашена лінійним і нігтьовим орнаментом, була накрита керамічною фігурною плиткою, вкритою зеленуватою скляною поливою. У горщику містилися срібні й золоті речі: різні деталі одягу, прикраси голови, шиї та рук.

Серед прикрас голови були:

- разок з п'ятнадцяти срібних, позолочених і покритих черню прямокутних бляшок;
- близько двадцяти тринамистинних сережок різних типів зі срібла, прикрашених сканню та зерню;
- тринадцять срібних тринамистинних дугоподібних підвісок з дужками, що закінчуються петлями;
- два срібні орнаментовані зерню семипроменеві колти;
- дві пари срібних напівкруглих колтів з ажурним ободом і зображеннями грифонів у центральній частині;

Іл. 75. Фото прикрас зі скарбу 1903 року в садибі Михайлівського монастиря

• два фрагменти стрічки для голови (очілля) з червоного шовку із золотою вишивкою у вигляді стилізованого стебла, прикрашеної срібними позолоченими бляшками та річковими перлинами.

Шийні прикраси представлені такими речами:

• срібна вита гривна;

• два разки намиста, кожне з яких складається з 22 срібних колодочок, діаметром близько 30 см;

• ожерелко з круглою випуклою підвіскою з мотивом розквітлого хреста;

• позолочений хрест, перекладини якого закінчуються круглими кінцями, всередині яких умонтовано вставки темного скла;

• сім срібних хрестоподібних підвісок, прикрашених зерню;

• три срібні динеподібні підвіски;

• ожерелко з п'ятьма срібними та двома позолоченими лілієподібними підвісками;

• кругла випукла підвіска з рослинним орнаментом;

• ожерелко з сімома срібними, двома позолоченими меншими та однією позолоченою більшою намистинами діжкоподібної форми;

• фрагмент коміра з червоного шовку з вишитим стилізованим орнаментом.

Серед прикрас рук у скарбі знайшли:

• два срібних витих браслети з кінцями, оформленими у вигляді звіриних голів;

• два срібних браслети-наручі з черню із зображенням фантастичних звірів;

• масивний срібний позолочений з черню браслет, кінці якого оформлені у вигляді звіриних голів;

• дві пари ланцюжків завдовжки 8 см, що складаються з десяти з'єднаних випуклих бляшок, орнаментованих сканню;

• дев'ять срібних перснів з овальним і шестигранним щитками, прикрашені рослинним орнаментом і тамгоподібними знаками;

• два срібних кільця з гладкого та витого дроту.

Фрагменти одягу представлені шматками шовку та полотна. Окремі з них — стрічки з золотим гаптуванням у вигляді стилізованого рослинного орнаменту. Знайдено також фрагмент покривала з рожевого шовку із золотою вишивкою у вигляді кіл і птахів.

Крім того, скарб містив два срібних злитки гривні та два мідних кільця.

З огляду на кількість знайдених прикрас, матеріал, з якого їх виготовлено, а також техніку оздоблення (чернь, скань, зернь) власником цих речей була особа високого соціального статусу. Це підтверджують і фрагменти шовкового одягу з золотою вишивкою.

Більшість описаних вище прикрас відомі в інших скарбах Русі, датованих XII–XIII століттями. Єдиним винятком є сім срібних хрестоподібних підвісок, прикрашених зерню. Це класичний зразок мистецтва «хідденсее», що виникло в Данії за правління Гаральда Синьозубого. Матриці для виготовлення прикрас виявлено в Хедебю, а також круглих фортецях Старої Данії, споруджених цим монархом.

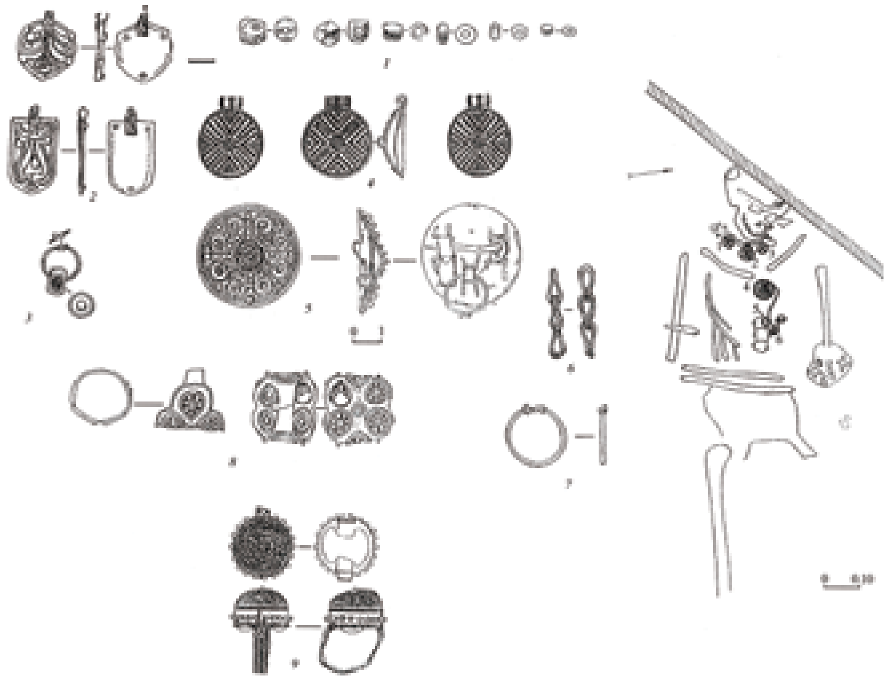

Іл. 76. Знахідки з камерного поховання 49 із розкопок Михайлівського монастиря Гліба Івакіна

Речі, прикрашені філігранню, в основному знаходять у скарбах і дуже рідко — у похованнях. Серед останніх найближчими аналогіями є філігранні кругла фібула та дві підвіски з мотивом чотирьох симетрично розташованих волют, виявлені у двох камерних похованнях, досліджених також на території Михайлівського монастиря.

В обох випадках ідеться про жіночі поховання у великих дерев'яних зрубах, що також вказує на високий статус. В одному з поховань, крім двох підвісок з волютами, трапилися два срібних персні з зав'язаними кінцями та односторонній гребінь скандинавського походження. У другому похованні, окрім круглої фібули, у районі шиї знайдено намисто, яке, зокрема, складалося з трьох круглих випуклих підвісок, прикрашених зерню, двадцять скляних намистин, а також дві поясні угорські бляшки зі срібла, перероблені на підвіски, два персні, один з яких прикрашений філігранню, а другий — черню, і залишки сумки з хресто-

Іл. 77. Данські прикраси зі скарбу Хурда

подібною накладкою, що містила срібний хрест-підвіску. Також у похованні виявлено латунну чашу.

Знахідки хрестоподібних підвісок у похованнях майже невідомі. Одна з них, близького типу, наявна в намисті з «капторгами» (особливими металічними прикрасами) разом зі срібною німецькою монетою, карбованою між 983-м та 1020 роками в жіночому камерному похованні у Дзекановіч (Dziekanowic) кінця X — початку XI століття в Польщі. Обставини цієї знахідки свідчать про те, що хрестоподібні підвіски справді використовували жінки з високим статусом.

Мистецтво «хідденсее» було поширене, коли вже прийняли християнство, проте ще не повністю витіснили язичницькі вподобання.

Це яскраво ілюструє скарб данського походження, знайдений у Хурда, парафії Мухеда, шведській провінції Смоланд.

Він містив велику круглу фібулу та хрестоподібну підвіску в стилі «хідденсее» (обидві зі срібла), срібний молоточок Тора з кільцем для підвішування, виту гривну з відрубаними кінцями, срібний браслет, круглу срібну фібулу з пласкими розімкнутими й руркоподібними кінцями, уламок брактеату німецького походження, два срібних злитки, п'ять золотих дротин, золоте кільце, тридцять дві арабських, одну візантійську, сто вісімдесят дев'ять німецьких, одну чеську та сорок шість англійських монет, молодша з яких датована приблизно 995 роком. Склад цього скарбу відображає шлях, яким арабські й візантійські монети надійшли з Малої Азії та Причорномор'я у Придніпров'я і далі через Прагу та Німеччину досягли Данії.

Серед інших жіночих прикрас у стилі «хідденсее», що знайдені в Києві, варто згадати срібну круглу фібулу з камерного поховання 122 під Десятинною церквою та фрагментовану круглу фібулу з поховання 124 курганного могильника на вулиці Кирилівській, 49—51. Інші речі, що лежали поряд із цими прикрасами, свідчать про високий соціальний статус похованих, їхнє скандинавське походження та знайомство з християнством. Разом з тим у цих похованнях виявили слов'янські срібні прикраси, які походять з території Моравії, Поділля та Волині, а також арабські й візантійські монети з їх наслідуваннями, що свідчить про розмаїтість контактів руської знаті.

Вишукані прикраси в данському стилі «хідденсее» відомі також у чоловічих похованнях Києва. Серед них — срібна кільцева застібка з голкою, знайдена 1900 року в зруйнованому під час будівництва похованні з конем на розі вулиць Гончара (стара назва — Володимирська) та Рейтарської (іл. 66). У похованні зафіксовано меч, сокирку, близько сорока срібних бляшок, що прикрашали кінську упряж, скляні шахи й арабські дирхеми X століття. Тип руків'я меча характерний для поховань Данії другої половини X століття. Воно оздоблене срібною руркою з рослинним орнаментом, притаманним мадярським старожитностям другої половини цього століття. У такому самому стилі виготовлено срібні бляшки, виявлені в цьому похованні. Можна вважати, що це найбагатше

Іл. 78. Золоті браслети з київського скарбу 1913 року

поховання Києва, датоване часом початку князювання Володимира Святославича у місті.

Цікаво, що це — не єдина багата знахідка у цьому районі. Неподалік від поховання, на місці будинку 17, на Ярославовому Валу (у минулому — садиба Івана Сікорського), під час земляних робіт у 1913 році знайдено мідний казан, залитий воском, який містив 2930 арабських дирхем (709/710 та 905/906 роки), а також шість золотих браслетів. Кінці п'яти браслетів зав'язані в подвійний вузол, а одного — розклепані у формі підтрикутного щитка, орнаментованого штампом, подібно до того, як це зроблено на браслеті, знайденому в Бйорнк'єргард (Bjørnkjærgard) у

Іл. 79. Фото скарбу Вестер Ведстед

Данії. Три київських браслети виготовлені з гладенького, а ще три — з перекрученого золотого дроту.

Усі п'ять браслетів із зав'язаними кінцями мають аналогії серед прикрас Вестер Ведстед (Vester Vedsted) — одного з найбагатших скарбів Данії, який містив дві золоті гривни, п'ять золотих браслетів, фрагмент золотого ланцюга, дві круглі фібули, орнаментовані зерню, одну підвіску з зерню, дві срібні намистини, два золотих злитки та десять арабських (Саманіди) монет, три з яких карбовані в Самарканді в першій половині X століття.

Вага золотих браслетів становить 196; 103,5; 101; 97,5; 49; 27 та 24 г і співвідноситься зі скандинавською одиницею ваги *øre*, яка становила

Іл. 80. Фото золотого браслета зі скарбу 1851 року в Києві

24,5 г. Вісім *øre* складали одну марку срібла, що відповідала ваговому еквіваленту 192–214 г. На жаль, у нас немає даних про вагу київських браслетів, які нині зберігаються в Ермітажі. Для порівняння ми перевірили вагу ще одного подібного золотого браслета, який разом з іншим золотим браслетом і двадцятьма арабськими дирхемами IX — початку X століття знайшли в Києві біля Пустинно-Микільського монастиря (неподалік від Аскольдової могили) 30 травня 1851 року (скарб № 12 за Галі Корзухіною). Частину монет та один браслет київський губернатор Іван Фундуклей передав до Київського університету. Браслет звитий із двох округлих у перетині дротів, потоншених до кінців. Один кінець відламаний, другий гачкоподібно зігнутий. Кінці, імовірно, були зав'язані. Браслет важить 49,13 г, тобто відповідає двом *øre*.

На відміну від срібних прикрас, вироби з золота не фрагментували і не клали в поховання. Це спонукало деяких дослідників розглядати їх як важливий матеріальний елемент у стосунках князя та його дружини. Князь нагороджував дружинників за службу зброєю, кіньми й коштовностями, а також ділянками землі в містах. У поезії скандинавських скальдів золоті кільця фігурують як символи багатства та як плата володаря. «Дивлячись на їхні золоті кільця, можна зрозуміти, що вони — друзі конунга, як Гаральд винагородив їх», — говорить у своїй поемі скальд Торбйорн (Þórbjörn hornklofi).

Сировиною для виробів із золота були римські та візантійські монети. За підрахунками деяких дослідників, найбільше на Русі золотих візантійських монет знайдено саме в Києві та його околиці (126 монет). Це невипадково, бо саме Київ був місцем концентрації багатства і влади.

Враховуючи відносну близькість розташування багатого поховання зі зброєю і скарбу, а також їхнє близьке датування та зв'язки з Данією, варто припустити, що місце скарбу маркує місцезнаходження боярської садиби, яка існувала тут до спорудження валу Ярослава. Про те, що тут існувала якась забудова і в більш ранній час, свідчить знахідка невеликого скарбу арабських монет початку IX століття.

Масштабні фортифікаційні роботи, проведені на території Києва князями Володимиром та Ярославом, значно змінили первісний рельєф міста. Утім скарби і поховання дають підстави для локалізації розкиданих садиб, які й визначали площу Києва, котру ці вали захищали.

Схожа ситуація спостерігається на території Михайлівського монастиря. Там наприкінці X століття виникають окремі садиби, а поряд з ними — курганні кладовища. Великі камерні поховання вказують на те, що це були оселі заможних киян, місцевої знаті, окремі представники якої походили або мали інші тісні зв'язки з територією сучасної Данії. Через спорудження монастиря у другій половині XI століття місцевість перепланували. На місці старого кладовища з християнськими похованнями зведено споруди монастиря, а житлову забудову перенесено на південь від нього. Її існування маркує скарб 1903 року та інші скарби, знайдені поблизу нього. Знахідка персня з князівським знаком указує на те, що власник скарбу мав стосунок до князівської родини

та господарства. Два персні з подібними князівськими знаками знайшли у 1906 році посеред Трьохсвятительської вулиці, навпроти воріт готелю Михайлівського монастиря. Також у цьому скарбі виявили дві срібні гривни, два золоті ланцюги, три пари золотих колтів, чотири срібні колти, срібні наручі, близько двадцяти перснів, дві золоті сережки, близько пятдесяти золотих і срібних підвісок та намистин. Наразі на території Михайлівської гори налічується чотирнадцять скарбів, які сукупно зі згаданими князівськими знаками дають підстави для висновку про існування тут князівського двору.

Отже, на підставі знахідки хрестоподібних підвісок у стилі «хідденсее» у складі намиста XII–XIII століть зі скарбу 1903 року, а також прикрас у цьому стилі, виявлених у двох камерних похованнях на території Михайлівського монастиря, ми можемо зробити висновок про статусну тяглість мешканців цього району протягом усієї домонгольської історії Києва. Те, що підвіски, старші на 150 років, використали в шийній прикрасі XII–XIII століть, свідчить про виняткове значення цієї речі, яка втілювала в собі біографію всього роду, що був пов’язаний з Данією доби Гаральда Синьозубого.

Замість підсумків

Дані археології дають змогу зробити висновок, що контакти між населенням Скандинавії та територією України сягають так званого вендельського періоду і продовжуються в добу вікінгів — коли в обох регіонах виникли ранні державні устрої. Протягом століть Русь підтримувала економічні, соціальні, культурні й дипломатичні зв'язки зі Старою Данією, Норвегією та Швецією. Хоча всі ці скандинавські землі мали власні стосунки з Руссю, їх об'єднувала одна спільна риса — влада данців. У період між 960-м і 1035 роками королі Данії були наймогутнішими володарями у Скандинавії, що вплинуло на соціальні взаємодії та культурні переваги місцевої еліти, включно з тією, що проживала на Русі. Артефакти, оздоблені в стилях «єллінг», «маммен» та «хідденсее», були знайдені в різних місцях сучасної України і датовані часом правління князя Володимира в Києві та короля Гаральда Синьозубого в Єллінгу (958–986). Обидва правителі запровадили християнство у своїх країнах і заклали підвалини формування держав.

Попри виразні культурні відмінності між скандинавськими землями та Руссю у XII–XIII століттях, ми можемо побачити і деякі спільні риси. Такими є, наприклад, сприйняття візантійського впливу та проникнення латинської церковної культури в обидва регіони.

Політичні зв'язки Русі з Данією тривали протягом XII століття. Кнут Лавард (1096–1131) був одружений з Інгеборг, донькою київського князя Мстислава (1076–1132). Завдяки цим матронімічним зв'язкам

ім'я Вальдимар стало популярним серед данських королів. Інша донька Мстислава Мальфрід (1105–1137) вийшла заміж за короля Данії Еріка Пам'ятного (1090–1137).

Упродовж усієї історії Русі країна, включно зі столицею, містом Києвом, була осередком жвавого сприйняття та синтезу різних культур, зокрема з областей, які, згідно з «Хронікою» Тітмара Мерзебурзького, постачали «швидких данців». Так само і Данія протягом своєї історії зазнала певних культурних впливів Русі. Остання була культурною посередницею у поширенні східного та візантійського впливу, особливо серед місцевих еліт, які забезпечили цю взаємодію завдяки встановленню матронімічних зв'язків з князями Русі.

Тож не буде перебільшенням твердження, що давня історія Скандинавії є частиною історії України, яка, своєю чергою, репрезентує частину спадщини скандинавських країн.

Бібліографія

Загальні роботи

Brøndsted J., *Vikingerne.* Forlag: Gyldendal, 1960.

Harding Sørensen C., Harding Sørensen E., *Danmark i vikingetiden. Problemer vedrørende den sociale struktur.* Vyborg, 1979.

Randsborg K., *The Viking Age in Denmark. The Formation of a State.* London, 1980.

Roesdahl E., *The Vikings.* London, New York: Allen Lane The Penguin Press, 1991.

Sawyer P., *Da Danmark blev Danmark. Fra ca. år 700 til ca. 1050.* Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bind 3. København, 1988.

Varberg J., Pentz P. (eds), *Togtet. På rejse i vikingernesverden.* København, 2021.

Weibull L., *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000.* Köbenhavn, 1911.

Пріцак О., *Походження Русі. Стародавні скандинавські саґи і Стара Скандинавія.* Т. 2. К., 2003.

Кораблі й люди

Bill J., Viking Ships and the Sea. In: S. Brink and N. Price (eds), *The Viking World.* London, New York, 2008, p. 170–180.

Crumlin-Pedersen O. (ed.), *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia*. Copenhagen, 1995.

Crumlin-Pedersen O., *Viking-Age Ships and Shipbuilding in Hedeby / Haithabu and Schleswig, Ships and Boats of the North.* V. 2, Schleswig&Roskilde, 1997.

Kalmring S., *Der Hafen von Haithabu (Die Ausgrabungen in Haithabu 14).* Neumünster, 2010.

Larsson G., *Ship and Society: Maritime Ideology in Late Iron Age Sweden.* Uppsala, 2007.

Williams G., Raiding and Warfare. In: S. Brink, N. Price (eds), *The Viking World.* London, New York, 2008, p. 193–203.

Королі та вікінги Данії за даними Каролінзьких хронік

Carolingian Chronicles. Royal Frankish Annals and Nithard's Histories. Translated by B. W. Scholz, B. Rogers. Michigan, 1970.

Einhard, Notker the Stammerer, *Two Lives of Charlemagne,* trans. Lewis Thorpe. Baltimore: Penguin, 1969.

Lund N., *Jellingkongerne og deres forgængere.* Roskilde, 2020.

The Annals of St Bertin. Ninth Century Histories. V. I. Translated and annotated by Janet L. Nelson. Manchester and New York, 1991.

The Annals of Fulda. Ninth Century Histories. V. II. Translated and annotated by T. Reuter. Manchester and New York, 1992.

Королі й карбування монети в Данії

Androshchuk F., *Images of power, Byzantium and Nordic Coinage ca. 995–1035.* Kyiv: Laurus; Paris: ACHCByz, 2016.

Becker C. J., The Danish Mint at Odense (Funen) During the Eleventh Century. In: K. Jonsson and B. Malmer (eds), *Sigtuna Papers.* Stockholm, 1990, p. 25–34.

DMS — Danmarks middelalderlige skattefund. Del I: Indledning. In: J. S. Jensen, K. Bendixen, N.-K. Liebgott (eds), Fund katalog fra c. 1050 — c. 1241. København, 1992.

Duczko W., Kungar, thegnar, Tegnebyar, juveler och silverskatter. Om dansk in flytande i Sverige under senvikingatid. *Tor,* 25, 1995, p. 625–662.

Galster G., Steen J. J., Mønter og møntstempel. In: A. W. Mårtensson (ed.), *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund, En investering i arkeologi.* Lund, 1976, p. 179–186.

Hauberg P. C., De l'influence Byzantine sur les monnaies du Danemark au XIe siècle. *Mémoires du Congrès international de Numismatiquede 1900.* Paris, 1900, p. 335–345.

Hauberg P. C., *Myntforhold og udmyntninger i Danmark indtil 1146.* København, 1900.

Heijne C., Särpräglat. *Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca. 800–1130).* Stockholm, 2004.

Hendy M. F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy.* Cambridge, 1985, p. 300–1450.

Ingvardson G. T., Et sted midtimellem — Svend Estridsen og 1000 tallets mønthistorie. In: L. C. A. Sonne, S. Croix (eds), *Svend Estridsen.* Viborg: Syddansk Universitetsförlag, 2016, p. 135–159.

Malmer B., Imitations of Byzantine miliaresia found in Sweden. In: C. J. Becker (ed.), *Studies in Northern Coinages of the Eleventh century. Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk filosofiske Skrifter 4:9.* Kobenhavn, 1981, p. 9–28.

Malmer B., *King Canute's coinage in the northern countries: The Dorothea Coke Memorial Lecture.* Northern Studies Delivered at University, University College, London. Viking Society for Northern Research for the College, London, 1974.

Malmer B., Kristna symboler på danska mynt ca. 825–1050. In: N. Lund (ed.), *Kristendommen i Danmark før 1050.* Roskilde, 2004, p. 75–85.

Malmer B., *Nordiska Mynt före år 1000.* Lund, 1966.

Moesgaard J. C., *King Harold's Cross Coinage, Christian Coins for the Merchants of Haithabu and the King's Soldiers.* Publications from the National Museum, Studies in Archaeology&History. V. 20:2 Jelling Series, Copenhagen, 2015.

Moesgaard J. C., Kongemagt og samfund belyst ved møntvæsenet i anden halvdel af 1000 tallet. Nogle kommentarer til Gitte Ingvarsons

syntese om Svend Estridsens mønter. *Historisk Tidskrif*. 117:1 (2017), p. 97–118.

Moesgaard J. C., Udbredelsen af reguleret møntøkonomi i geografisk perspektiv ca. 600 — ca. 1150. *Hikuin,* 35 (2008), p. 133–150.

Skovmand R., De danske Skattefund fra Vikingetiden og den ældste Middelalder indtil om kring 1150. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. København, 1942.

Матеріальна культура Данії в добу вікінгів

Andersen S. W., Lejre — skibssætninger, vikingegrave, Grydehøj. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie,* 1993, p. 7–137.

Androshchuk F., What does material evidence tell us about the contacts between Byzantium and the Viking World c. 800–1000? In: F. Androshchuk, J. Shepard, M. White (eds), *Byzantium and the Viking World*. Uppsala: Acta Universitatis Uppsala, 2016.

Arentz U., Eisenschmidt S., *Die Gräber von Haithabu*. Bd. 1–2. Ausgrabungen in Haithabu 15. Neumünster, 2010.

Brogger A. W., Mål og vekt i förhistorisk tid i Norge. *Nordisk Kultur*, XXX Sth./Oslo/Kbh., 1936, p. 75–83.

Christensen T., *Lejre bag myten: De arkæologiske udgravninger*. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab for the Roskilde Museum, 2015.

Christensen T., Lejre Beyond Legend — The Archaeological Evidence. Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet. *Settlement and Coastal Research in the Southern North Sea Region*. Rahden/Westf, 2010, p. 237–254.

Crumlin-Pedersen O., *Viking-Age Ships and Shipbuildnig in Hedeby / Haithabu and Schleswig, Ships and boats of the North*. V. 2, Schleswig&Roskilde, 1997.

Feveile C. (ed.), *Det Ældste Ribe. Utgravninger på norsidena af Ribe Å 1984–2000*. Bd. 1. Ribe studier 1:1. Aarhus, 2006.

Feveile C., Jensen S., Ribe in the Eighth and Ninth Century: A Contribution to the Archaeological Chronology of North Western Europe. In: S. S. Hansen, K. Randsborg (eds), *Vikings in the West, Acta Archaeologica,* 71, 2000, p. 9–24.

Feveile C., Ribe. In: S. Brink, N. Price (eds), *The Viking World*. London, New York, 2008, p. 126–130.

Hilberg V., Hedeby: an outline of its research history. In: S. Brink, N. Price (eds), *The Viking World*. London, New York, 2008, p. 101–111.

Holst M. K., Jessen M., Dengsø A., Steen W., Pedersen A., The Late Viking Age Royal Constructions at Jelling, central Jutland, Denmark. *Praehistorische Zeitschrift*. 2013/01. V. 87; Iss. 2, p. 474–504.

Iversen M. (ed.), *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid*. Viborg Stiftsmuseums række bind 1. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVIII, 1991.

Jankuhn H., *Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*. 8 neubearbeitete und stark erweiterte Auflage. Wachholtz, Neumünster, 1986.

Jessen M. D., Holst M. K., Lindblom C., Bonde N., Pedersen A., A Palisade fit for a King — ideal architecture in King Harald Bluetooth's Jelling. *Norwegian Archaeological Review,* 2014, p. 1–23.

Johansen E., Lerche Trolle A. (eds), *Lindholm Høje: Burial Ground and Village*. Aalborg: Aalborg Historical Society, Aalborg Historical Museum, 1996.

Jonsson F., Islands mønt, mål og vægt. *Nordisk Kultur* XXX Sth./Oslo/Kbh., 1936, p. 155–161.

Nørgaard F., Roesdahl E., Skovmand R., *Aggersborg gennem 1000 År*. Herning, 1986.

Nørlund P., *Trelleborg. Nordiske Fortidsminder*. København, 1948.

Olsen O., Schmidt H., *Fyrkat I. Borgen og Bebyggelsen*. Nordiske Fortidsminder Serie B, III. København, 1977.

Roesdahl E., *Fyrkat II. Oldsagerne og Gravpladsen*. Nordiske Fortidsminder Serie B, IV. København, 1977.

Roesdahl E., Sindbaek S. M., Pedersen A., Wilson D. M., *Aggersborg: The Viking Age Settlement and Fortress (Jutland Archaeological Society Publications)*. Copenhagen, 2014.

Ruthström B., *Land och fæ. Strukturellt rättsfilologiska studier i fornnordiskt lagspråk över beteckningar för egendom i allmänhet med underkategorier. Nordlund. Småskrifter från Institutionen för Nordiska språk i Lund*. Lund, 2002.

Roesdahl E., *The Vikings*. London, New York: Allen Lane The Penguin Press, 1991.

Sindbæk S. M., *Northern Emporium.* V. 1. The making of Viking-age Ribe. Ribe studier. Aarhus, 2022.

Steinnes A., Mål, vekt og verderekning i Noreg i millomalderen og ei tid etter. *Nordisk Kultur* XXX, Sth./Oslo/Kbh., 1936, p. 84–154.

Ulriksen J., Roskilde i 11. Og 12. Arhundrede. In: Andersson, Hans; Hansen, Gitte, Øye, Ingvild (eds), De første 200 årene. Nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer. *UBAS Nordisk.* Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Berge, 2008, p. 165–180.

Від вікінгів до Русі

Матеріальні свідчення перших контактів

Аналогія типу шолома з Тернопільщини — Tweddle D., The Small Finds: The Anglian Helmet from 16–22 Coppergate. *Archaeology of York.* V. 17, 1992.

S-подібна фібула з Тернопільщини була виставлена скарбошукачем для визначення на сайті Violity у жовтні 2016 року. Аналогія — Rundkvist M., Snake Brooches of South Scandinavia: Ørsnes types L1, L2, J and H3. In: B. Hårdh (ed.), *Fler fynd i centrum. Material studier i och kring Uppåkra.* Uppåkrastudier, 9. Lund, 2003, p. 97–121, 99, 104, fig. 5.

Рівноплечну фібулу з Прикарпаття зафіксовано на аукціоні Violity у березні 2015 року. Відповідає типу F2 за Ørsnes M., *Form og stil i Sydskandinaviens yngre germanske jernalder.* København, 1966.

Стилістичні аналогії фібули у формі хижого птаха маємо серед пласких фібул Ютландського півострова, які датуються між 550-м та 650 роками. Ørsnes M., *Form og stil i Sydskandinaviens yngre germanske jernalder.* København, 1966, p. 143–146, 207, fig. 152–177, 160 (тип L3, YI14).

Брактеат із Жовкви опубліковано в: Androshchuk F., When and How Were Byzantine Miliaresia Brought to Scandinavia? Constantinople and the dissemination of silver coinage outside the empire. In: Heilo, Olof, Nilsson, Ingela (eds), *Constantinople as Center and Crossroad. The Swedish Research Institute in Istanbul.* Istanbul, 2019.

Спис із Листвина та меч із Бичевої опубліковано в: Андрощук Ф., Зоценко В., *Скандинавские древности Южной Руси.* Paris, 2012, с. 161, 164.

Дзьобоподібну фібулу з Шестовиці опубліковано з інтерпретацією в: Androshchuk F., *Vikings in the East. Essays on Contacts Along the Road to Byzantium (800–1100).* Studia Byzantina Upsaliensia. 14. Uppsala, 2013, p. 55–56, fig. 14 вона відповідає типу G. За: Ørsnes M., *Form og stil i Sydskandinaviens yngre germanske jernalder.* København, 1966.

Меч із вендельським навершям було запропоновано для продажу на аукціоні Violity у серпні 2017 року.

Коробчата фібула готландського походження: Thunmark-Nylén L., *Die Wikingerzeit Gotlands. II. Typentafeln.* Stockholm, 1998. Taf. 53, з'явилася на аукціоні Violity у травні 2016 року.

Крилатий наконечник списа з Чернігівщини виставлений для визначення на аукціоні Violity у березні 2018 року.

Про скарб 1918 року див.: Лозієв П., Кримський А., До мусульманської нумізматики. *Записки історико-філологічного відділу.* Кн. XIX (1928), с. 262–265; Андрощук Ф., Парфумний халіф і київський скарб 1918 року. *Куншт,* 26.03.2021.

Про розкопки і знахідки на Замковій горі у Києві: Беляшевский Н. Ф., Следы великокняжеской эпохи на горе Киселёвке. *Киевская старина,* т. XXII, 1888, серпень, с. 53–55; Ещё несколько слов о горе Киселёвке. *Киевская старина,* т. XXII, 1888, вересень, с. 77–78; Козловська В. Є., Розкопи р. 1930 у Києві на горі Дитинці. *Хроніка археології та мистецтва.* Ч. III, Київ, 1931, с. 49–52; Магура С., До питання про стару слов'янську кераміку часів родоплемінного ладу (з приводу розкопів на горі Киселівці в Києві 1932 р.). *Наукові записки Інституту історії матеріальної культури.* Кн. I, Київ, 1934, с. 53–73, табл. I–V; Розкопи на горі Киселівці в Києві 1933 р. *Наукові записки Інституту історії матеріальної культури.* Кн. I, Київ, 1934, с. 212; Розкопи в Києві на горі Киселівці в 1940 р. (з матеріалів Наукового архіву Інституту археології НАН України). *Археологія.* Т. 1. К., 1947, с. 141–151; Корзухина Г. Ф., Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания. *Советская археология,* т. XIV, 1950, с. 217–244; Богусевич В. А., Розкопки на горі Киселівці. *Археологічні пам'ятки УРСР.* Т. III, Київ, 1952, с. 66–72; Каргер М. К., *Древний Киев*. Т. 1, М.–Л., 1958, с. 112–113; Шовкопляс Г. М., Некоторые данные о косторезном ремесле в Киеве. *КСИА*. Вып. 3. Киев, 1954, с. 27–32; Археологічні пам'ятки гори

Киселівки в Києві. *Праці Київського історичного музею.* Вип. 1, 1958, с. 133–157; Шовкопляс А. М., Раннеславянская керамика с горы Киселевки. *МИА,* 1963, №108, с. 138–144; Толочко П. П., *Історична топографія Києва.* К., 1972; Приходнюк О. М., *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VIII–IX ст.* К., 1980, с. 6–7, 133.

Формочку із Замкової гори опубліковано в: Шовкопляс Г. М., Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві. Табл. 4:5–6. Аналогії прямокутним пластинам і розеткоподібним бляшкам відомі на ливарних формах Дьякового городища, датованих VIII ст.: Кренке Н. А., Тавлинцева Е. Ю., Литейные формы с Дьякова городища. *РА*, №4, 2002, с. 90–110; ливарних формах, знайдених у курганах Східної Естонії: Аун М., *Курганные могильники Восточной Эстонии во второй половине I тысячелетия нашей эры.* Таллин, 1980, с. 80, рис. 17:2, 4; а також городищах Камно та Ізборськ — городища Риуге у Латвії: Лопатин Н. В., О феномене древнейшего летописного упоминания Белоозера и Изборска. *Северная Русь и проблемы формирования древнерусского государства: сборник материалов международной конференции, Вологда — Кириллов — Белозерск, 6–8 июня 2012 г.* Вологда, 2012, с. 21–31, 25, рис. 4; про порівняльний контекст таких прикрас та їхнє датування див.: Щеглова О. А., Свинцово-оловянные украшения VIII–X ст. на северо-западе Восточной Европы. *Ладога и её соседи в эпоху средневековья* / ред. Кирпичников А. Н. СПб., 2002, с. 134–150, рис. 3:4–5, рис. 5:10.

Androshchuk F., *Vikings in the East: essays on contacts along the road to Byzantium (800–1100).* Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2013.

Androshchuk F., *Images of power, Byzantium and Nordic Coinage c. 995–1035.* Kyiv: Laurus; Paris: ACHCByz, 2016.

Androshchuk F., When and How Were Byzantine Miliaresia Brought to Scandinavia? Constantinople and the dissemination of silver coinage outside the empire. In: Heilo O., Nilsson I. (eds), *Constantinople as Center and Crossroad.* Transactions of the Swedish Research Institute. V. 23. The Swedish Research Institute in Istanbul. 2019, p. 55–88.

Андрощук Ф., Зоценко В., *Скандинавские древности Южной Руси.* Paris, 2012.

Артамонов М. И., Саркел-Белая Вежа. *Труды Волго-Донской археологической экспедиции.* Т. 1. Москва–Ленинград, 1958, с. 7–84.

Asingh P., Jensen K. (eds). *Rus — Vikings in the East.* Højbjerg, 2022.

Canepa M. P., *The Two Eyes of the Earth. Art and Ritual of Kingship between Rome and Sasanian Iran.* Khazars, Berkley, Los Angeles, London, 2009.

Duczko W., *Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe.* Northern World. V. 12. Leiden; Boston: Brill, 2004.

Farrokh K., Khorasani M. M., Dwyer B., Depictions of archery in Sassanian silver plates and their relationship to warfare. *Revista de Arted Marciales Asiaticas.* V. 13(2), 2018, p. 82–113.

Franklin S., Shepard J., *The emergence of Rus 750–1200*. Longman History of Russia. London, New York: Longman, 1996.

Grundvad I., Fine feathers make fine birds, middle eastern fashion in the Viking homlands. In: P. Asinghand, K. Jensen (eds), *Rus: Vikings in the East.* Moesgaard, 2022, p. 139–145.

Григорьев А. В., Население междуречья Днепра и Дона в VIII — первой половине XI вв. *Древнейшие государства Восточной Европы.* М., 2010, с. 94–127.

Ипатьевская летопись. 5-е изд., предисл. Б. М. Клосса. М., ЯРК, 1998.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.–Л., 1950.

Пешанов В. Ф., Амфора з написом з о. Хортиця. *Археологія.* XXII, 1970, с. 219–220.

Petrukhin V., Moskovich W., Fedorchuk A., Kulik A., Shapira D., *Khazars. Jews and Slavs.* The Institute of Slavic Studies of Russian Academy of Sciences. V. 16. Jerusalem: Gesharim, 2005.

Плетнева С. А., Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. *Труды Волго-Донской археологической экспедиции*. Т. 1. М.–Л., 1958, с. 151–226.

Хардаев В. М., Византийские монеты X–XII вв. Из коллекции Музея исторических драгоценностей Украины. *Музейні читання,* 2013, с. 218–228.

Красильников К. И., Бурджане (булг-р) степного Подонцовья в составе Хазарии. *Степи Европы в эпоху средневековья.* Т. 7. Хазарское время. Донецк, 2009, с. 371–386.

Крупа Т., Текстиль и органика салтовского времени из Нетайловского могильника. *Степи Европы в эпоху средневековья*. Т. 7. Хазарское время. Донецк, 2009, с. 343–358.

Lawrence-Mathers A., Cistercian decoration: twelfth century legislation on illumination and its interpretation in England. *Reading Medieval Studies*. XX, 1995, p. 31–52.

Лаврентьевская летопись. Изд. 4. М., ЯРК, 1997.

Masia K., The Evolution of Swords and Daggers in the Sasanian Empire. *Iranica Antiqua*. V. XXXV, 2000, p. 185–289.

Overlaet B., Regalia of the Ruling Classes in late Sasanian times. The Riggisberg strap mountings, swords and archer's fingercaps — 1998. In: K. Otavsky (ed.), *Entlang der Seidenstraße. Frühmittelalterliche Kunst zwischen Persien und China in der Abegg Stiftung*. Riggisberg, 1998, p. 119–214.

Ляпушкин И. И., К вопросу о памятниках Волынцевского типа. *Советская археология*. №29–30, 1959, с. 58–83.

Приходнюк О. М., Археологические данные о связях славян и степного населения в VII–VIII вв. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Т. V. Симферополь, 1996, с. 114–125.

Рашев Р., *Прабългарите през V–VIII век*. Faber, 2000.

Сміленко А. Т., *Глодоські скарби*. Київ, 1965.

Сухобоков О. В., Юренко С. П., До вивчення Волинцевських пам'яток. В: Латишева Л. С. (ред.), *Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя*. Глухів, 2003, с. 22–48.

Thietmar of Merseburg. The Chronicon of Thietmar of Merseburg. Trans. David A. Warner. New York: Manchester University Press, 2001.

Толочко П. П., *Кочевые народы и Киевская Русь*. Киев, 1999.

Толочко А. П., *Очерки начальной руси*. Киев, 2015.

Zakin H. J., French Cistercian Grisaille Glass. *Gesta,* Xlll/2, 1974, p. 17–28.

Конунг Гаральд і князь Володимир — два володарі-хрестителі у світлі дансько-руських контактів X ст. / Данія і Русь у системі династичних зв'язків у XI–XII ст.

Библиотека литературы Древней Руси. Т. 4 (XII век). В: Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Понырко (ред.), *Библиотека литературы Древней Руси.* РАН. ИРЛИ. СПб., 1997. Т. 4 (XII век).

Видукинд Корвейский. Деяния саксов. Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы. М.: Наука, 1975.

Ágrip af Nóregskonungasögum: A Twelfth Century Synoptic History of the Kings of Norway. Edited and translated by M. J. Driscoll. Text Series X. London, 2008.

Diplomatarium Danicum. 1:2. 1053–1169, udgivet af L. Weibull under medverkan af N. Skyum-Nielsen. Koebenhavn, 1963, №63, p. 119–124.

Fagrskinna, A Catalogue of the Kings of Norway. A Translation with Introduction and Notes. The Northern World. V. 7. Leiden, Boston: Brill, 2004.

The Saga of the Jómsvíkings. Translated, notes and appendices by N. F. Blake. London, Edinburg, Paris, Melbourne, Johannesburg, Toronto, New York, 1962.

History of the Archbishops of Hamburg Bremen 92, Schol. 39(40).

Orderici V., *Ecclesiasticae historiae*. T. IV. Paris, 1852.

Orderici V., *Ecclesiastical History of England and Normandy.* V. 3. Translated by Thomas Forester. London, 1853.

Saxo Gramaticus. Danorum Regum Heroumque Historia. Books X–XVI. The text of the first edition with translation and commentary in three volumes. V. I: Books X, XI–XIII. Eric Christiansen. Oxford, 1980.

The Annals of Flodoard of Reims, 919–966. In: S. Fanning, Bernard S. Bachrach (eds), *Readings in Medieval Civilizations and Cultures.* Broadview Press, 2004б 25В.

Font M., Пребывание Бруно Кверфуртского в Киеве — факты, вопросы, гипотезы. *Studia Slavica,* 58 (1), 2013, p. 39–48.

Galster G., Danmarks mønter. In: S. Aakjær (ed.), *Nordisk Kultur* XXIX. Mønt. Stockholm, 1936, p. 139–200.

Gelting M., Uløste opgaver: Adam af Bremen, Saxo Grammaitcus og Knytlinga saga. *Scandia*, 7:2, 2011, p. 126–143.

Graham Campbell, James A., From New York to Moscow: some Viking age brooches from Sweden. In: U. Fransson, M. Svedin, S. Bergerbrant, F. Androshchuk (eds), *Cultural Interaction between East and West: Archaeology, Artefacts and Human Contacts in Northern Europe.* Stockholm, 2007, p. 307–309.

Haastrup U., Lind J. H., Dronning Margrete Fredkulla: Politisk magthaver og mæcen for byzantisk kunst i danske kirker i 1100 tallet begyndelse. In: L. Hermanson, Auður Magnúsdóttir (eds), *Medeltidens genus. Kvinnors och mäns roller inom kultur, rätt och samhälle. Norden och Europa ca. 300–1500.* Göteborg, 2016, p. 29–71.

Kornerup J., *Kongehøjene i Jellinge og deres Undersøgelse efter Kong Frederik VII's Befaling i 1861.* Udgivet af Det kgl. Nordiske Oldskrift Selskab, 1875.

Lind J., De russiske ægteskaber. Dynasti- og alliancepolitik i 1130'ernes danske borgerkrig. *Historisk Tidsskrift,* 92, 1992, p. 225–263.

Lind J., The politico religious landscape of medieval Karelia. *Fennia,* 182:1. Helsinki, 2004, p. 3–11.

Lind J., Nordic and Eastern Elites. Contacts Across the Baltic Sea: An Exiled Clan, In: K. Esmark, L. Hermanson, H. J. Orning (eds), *Nordic Elites in Transformation. c. 1050–1250.* V. II: Social Networks. New York: Routledge, 2020, p. 104–124.

Lindkvist T., Kungemakt, kristnande, statsbildning. In: B. Nilsson (red.), *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv.* Uppsala, 1996, p. 218–241.

Lönnroth L., En fjärran spegel. Västnordiska berättande källor om svensk hedendom och om kristningsprocessen på svenskt område. In: B. Nilsson (red.), *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv.* Uppsala, 1996, p. 141–158.

Malmer B., *Nordiska mynt före år 1000.* Bonn, Lund, 1966.

Moesgaard J. C., *King Harold's Cross Coinage: Christian Coins for the Merchants of Haithabu and the King's Soldiers.* Publications from the National Museum Studies in Archaeology & History: Jelling Series. V. 20:2. Copenhagen, 2015.

Morrisson C., Le rôle des Varanges dans la transmission de la monnaie byzantine en Scandinavie. In: R. Zeitler (éd.), *Les pays du*

Nord et Byzance (Scandinavie et Byzance): actes du colloque nordique et international de byzantinologie tenu à Upsal, 20–22 avril, 1979. Uppsala, 1981, p. 131–140.

Lund N., *Jellingkongerne Og Deres Forgængere.* Roskilde, 2020.

Ozawa M., Community in Voice? A Reconsideration of the Social Context Danish Royal Charters Functioned in the 11th Century. *Hersetec,* №3, 1, 2009, p. 65–76.

Urs Sommar A., *Die Münzen des Byzantinischen Reiches 491–1453.* Regenstauf, 2010.

Луговий О. М., «Дани» на Русі та у Візантії на початку XI ст. *Древности 2014–2015.* Вып. 13, с. 69–76.

Назаренко А. В., *Древняя Русь на международных путях.* М., 2001.

Свердлов М. Б., *Дания и Русь в XI в. Исторические связи Скандинавии и России IX–XX вв.:* сборник статей. Л., 1970, с. 81–88.

Толочко А. П., *Очерки начальной руси.* Киев, 2015.

Толочко О. П., До питання про етнічний склад скандинавів на Русі. *Український історичний журнал,* 1984, №7, с. 134–139.

Филипчук О., *Забутий святий. Князь Володимир Великий між Сходом та Заходом.* Київ: Laurus, 2020.

Данія та міська еліта ранньосередньовічного Києва

Андрощук Ф., Скандинавские древности в социальной топографии Киева. *RUTHENICA.,* 2004., №3, с. 7–47.

Андрощук Ф., *Десятинна церква.* К., 2021.

Беляшевский Н., Ценный клад великокняжеской епохи. *Археологическая летопись Южной России.* №5, 1903, М., 1904.

Івакін Г., Козюба В., Історична топографія Михайлівської гори у Києвів XI–XIII ст. *А сє єго срєбро.* Київ, 2002, с. 71–88.

Ивакин Г. Ю., Погребения X — первой половины XI вв. из раскопок Михайловского Златоверхого монастыря (1997–1999). *Русь в IX–XIV веках: взаимодействие Севера и Юга.* М., 2005, с. 287–303.

Корзухина Г. Ф., *Русские клады IX–XIII вв.* М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1954.

Отчёты Археологической комиссии за 1903 г. СПб.,1906.

Пахомов Е. А., *Монетные клады Азербайджана и других республик, краёв и областей Кавказа.* Вып. 2, №612, с. 70–71.

Сагайдак М., Хамайко М., Комар О., Спаський розкоп давньокиївського Подолу. *Пам'ятки України,* №5–6, 2015, с. 20–31.

Фехнер М. В., Древнерусское золотное шитье X–XIII вв. В собрании Государственного Исторического музея. *Средневековые древности Восточной Европы.* Труды ГИМ. М., 1993. Вып. 82, №41–44, с. 3–21.

Шевцов А. О., Коллекции византийских монет Гнездова и Киева в контексте контактов Руси и Византии в IX–XI вв. *Гнёздовский археологический комплекс. Материалы и исследования.* Труды Государственного исторического музея. Вып. 210. М., 2018, с. 482–509.

Androshchuk F., *Vikings in the east: essays on contacts along the road to Byzantium (800–1100).* Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2013.

Barrett J. H., Khamaiko N., Ferrari G., Cuevas A., Kneale C., Hufthammer A. K., Pálsdóttir A. H., Star B., *Walruses on the Dnieper: new evidence for the intercontinental trade of Greenlandic ivory in the Middle Ages.* The Royal Society, 2022.

Eniosova N., Viking Age Gold from Old Rus. In: U. Fransson, M. Svedin, S. Bergerbrant, F. Androshchuk (eds), *Cultural Interaction between East and West. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europé.* Stockholm, 2007, p. 175–179.

Hammarberg I., Malmer B., Zachrisson T., *Byzantine Coins found in Sweden.* London, 1989.

Ivakin H., Excavations at St. Michael Golden Domes Monastery in Kiev. In: A. Aibabin, H. Ivakin, *Kiev–Cherson–Constantinople.* Kiev, Simferopol, Paris: Ukrainian National Committee for Byzantine Studies, 2007, p. 177–220.

Kleingärtner S., Der Terslev Schmuck — Zeugnis christlicher Missionierung? *Archäologie in Schleswig.* V. 9, 2001, p. 105–114.

Pedersen A., Power and aristocracy. In: G. Williams, P. Pentz, M. Wemhoff (eds), *Viking.* Copenhagen, 2013, p. 124–155.

Wrzesiński J. (ed.), Srebrny naszyjnik z kaptorgami i krzyżowatą zawieszką z Dziekanowic. In: Wyrwa A. M. (ed.), *Biblioteka Studiów Lednickich*, t. XXIV, Seria C. Lednica, 2015.

Skovmand R., De danske Skattefund fra Vikingetiden og den ældste Middelalder indtil omkring 1150. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. København, 1942.

Wiechmann R., *Edelmetalldepots der Wikingerzeit in Schleswig Holstein: Vom "Ringbecher" zur Münzwirtschaft*. Offa Bücher. Neumünster, 1996.

Wendt A., Viking Age Gold Rings and the Question of "Gefolgschaft." *Lund Archaeological Review,* 2007–2008, p. 75–90.

Роскільдська хроніка[1]

У рік 826-й після народження Господа був охрещений король Данії Гаральд архієпископом Отгаром у Майнці[2] і піднятий з води імператором Людовиком[3], на шостому році свого правління. Разом з ним просвітилися та пов'язали себе з християнською вірою його брат Ерік[4], а також дружина короля та багато данців.

Коли вони мали повертатися додому у свою країну і було важко знайти якусь учену людину[5], яка би хотіла вирушити в дорогу разом з ними, з'явився Святий Ансгар і охоче вирушив разом зі своїм другом Аутбертом. Ці двоє пробули чотири роки[6] у короля і навернули багатьох людей до віри. Пізніше Ансгар повернувся і став архієпископом Гамбурга. Відтепер він подорожував краєм данців, а потім і серед народів за Ельбою і навернув незліченну кількість обох народів до віри. Коли помер

---

[1] Переклад з данської за виданням та з коментарями Йоргена Ольріка — Den ældste Danmarkskrønike (Roskildekrøniken) / Oversat af Jørgen Olrik, Selskabet til Historiske Kildeskrifters Oversættelse. København, 1898.

[2] Сумнівна інформація про те, що Отгар охрестив Гаральда, оскільки її немає в Адама Бременського.

[3] Людовик Благочестивий (814–840). Хрещення відбувалося через занурення, а той, хто був визначений як хрещений батько, допомагав хрещеним виходити з води.

[4] Правильне ім'я — Рорік, якого, однак, уперше охрестили близько 860 року.

[5] Мається на увазі священник.

[6] За даними «Житія Ансгара» й Адама Бременського, вони перебували там два роки.

бременський архієпископ[7] Людрік, імператор Людовик[8] (син Людовика та брат Лотаря і Карла) передав Бременське архієпископство Ансгару. Сповідник Бога зрадів цьому королівському подарунку і згодом вирушив до Данії. Там він хрестив короля Данії — вищезгаданого Еріка[9], брата короля Гаральда — разом з його народом. Після смерті Гаральда Ерік успадкував престол. Спочатку Ерік збудував церкву в Шлезвігу, а згодом дозволив кожному жителеві свого королівства прийняти християнство.

Тим часом нормани[10] спустошили Францію і здійснили походи річками Луара, Сена та Рейн. Нажаханий цими нападами, король франків Карл надав норманам землю для поселення, якою вони володіють досі[11]. Потім нормани напали на Данію і вбили короля Еріка[12]. Після його смерті на трон був посаджений Ерік Дитя. Стосовно цього Еріка є сумніви, чи був він справді сином згаданого Еріка. Обурений християнами, він незабаром прогнав священників і закрив церкви. Однак Святий Ансгар не побоявся відвідати його і перетворив жорстокого правителя з дикого лева на найніжніше ягня, так що сам Ерік прийняв християнство і наказав усім своїм людям стати християнами[13]. Священників закликали назад, відновили та збудували церкви[14]. Крім цього, у Рібе збудували церкву, другу за значенням після храму в Шлезвігу.

У той час король Івар, син Лодброга, якому, як кажуть, не вистачало кісток[15], і його брати Інгвар, Уббе, Бйорн та Ульв[16] очолили норманів,

---

[7] У 845-му або 846 році Бремен був єпархією (а не архієпархією), об'єднаною з архієпископією Гамбурга.

[8] Людовик Німецький (840–876).

[9] Ерік, точніше — Хорік, не є тотожним вищезгаданому братові короля Гаральда (Рорік), оскільки обидва були представниками різних королівських родів. Інформація про навернення Хоріка міститься в Адама Бременського, але не відповідає дійсності. Хорік дозволив Ансгару побудувати церкву в Шлезвігу і був прихильним до християнства.

[10] Тут і далі йдеться загалом про скандинавів.

[11] Мається на увазі Нормандія, яку 911 року віддали ватажкові норманів Ролло.

[12] Хорік загинув 854 року, тобто більш ніж за 50 років до завоювання Нормандії.

[13] Ця інформація, запозичена в Адама Бременського, є перебільшенням. Молодший Хорік точно не прийняв християнства. Так само малоймовірно, що він переслідував християн.

[14] Інформація не відповідає дійсності. Єдиною новою церквою, яку побудували, була церква в Рібе (див. наступне речення).

[15] Автору, вочевидь, була відома місцева данська традиція, що стосувалася прізвиська Івара.

[16] З цих чотирьох імен Адам Бременський згадує тільки Інгвара (правильне ім'я якого — Івар). Англосаксонські хроніки також знають Уббе.

найжорстокіших з північних людей. Івар закликав данських королів допомогти йому знищити землю англів. Я кажу «королі», бо тоді в Данії було багато королів. Переказують, що в давнину в Ютландії було два, на Фюні — три, у Зеландії — чотири, у Сконе — п'ять королів. Але іноді їх було два або один у всій Данії, а іноді — один у всій Англії та Данії разом узятих, про що ми розкажемо пізніше[17].

Отже, Івар відплив з флотом до Англії і провів кровопролитну битву з королями англів. У цьому бою загинули королі Нортумбрії Елла та Осберт, а Денунольф і Берунольф утекли з битви[18]. Король східних саксів Святий Едмунд, який раніше часто перемагав, зазнав тут поразки і був схоплений у бою. Спочатку його били різками, потім розстріляли стрілами і після цього відрубали голову. Так він досяг почесного вінця мучеництва[19]. І так сталася перша поразка нортумбрійців в Англії.

Король Інгвар відійшов звідти і поділив свій флот з дев'ятьма королями з північних країн. Одним з них він наказав напасти на Францію, а іншим — на Німеччину[20]. Частина з них вийшла на Ельбу та вдерлася в Саксонію. Вони вбили там герцога Бруно з десятьма графами, коли той виступив проти них; разом з ними були також обезголовлені два єпископи[21]. Далі був здійснений напад на місто Маастріхт, яке зрівняли з землею. Тоді служив там знаменитий єпископ Радбод[22]. Зрештою нападники перетнули Рейн і спалили Кьольн та Трір. В Аахені вони надали притулок своїм коням в імператорському палаці[23]. Вони зруйнували міста і зни-

---

[17] Міркування про дрібних королів Данії навряд чи є правильними. Хоча у IX столітті між різними королями і королівськими сім'ями точилася боротьба за владу, все-таки Данія була єдиним королівством.

[18] Мається на увазі битва біля Йорка в Північній Нортумбрії 867 року, у якій перемогли сини Лодброга, а обидва королі Північної Нортумбрії загинули. Денунольф і Берунольф є спотвореними іменами двох королів Мерсії — Цеолульфа та Беортульфа, які, проте, не мали нічого спільного з цією битвою. Англосаксонські хроніки подають коректнішу інформацію.

[19] Едмунда вбили 870 року Інгвар та Уббе, але його не захопили в полон у згаданому бою. Він був королем Східної Англії.

[20] Інгвар не має жодного стосунку до походів, про які далі йдеться.

[21] Битва при Гольштейні 2 лютого 880 року. Йдеться про єпископів Хільдесхайма та Міндена.

[22] Радбод, однак, уперше став єпископом лише у 899 році.

[23] Ці походи вікінгів відбулися у 881-му та 882 роках.

щили їхніх жителів, убиваючи вістрям меча жінок та дітей[24]. Святі церкви були спалені або повалені разом із вірянами. Майнц був перебудований через страх перед варварами. Також данці пограбували Фрізію.

Поки це відбувалося, помер король Ерік[25], і на престол посадили Фроде, якого охрестив Унні, архієпископ Бремена[26]. Згодом знову відбудували церкви, які раніше були зруйновані, а саме — у Шлезвігу та Рібе[27]. Третю церкву звів король в Орхусі на честь Пресвятої Трійці[28]. Дехто каже[29], що Унні, архієпископ Бремена, проповідував Горму і Гаральду, які стали королями в Данії, зробив їх добрими до християн і відновив давно занедбані церкви. Цей Горм був батьком Гаральда. Гаральд правив королівством 15 років, коли батько його був ще живий, і ще 50 років після того, як той помер. Він прийняв християнство і мав прізвисько Синьозубий, або Клак-Гаральд[30].

Після смерті Гаральда Свен, прибулець від норманів, зібрав велике військо, напав на Англію, витіснив короля Етельреда та захопив королівство. Його синам, Горму і Харде-Кнуту, власних земель було замало, тому зазіхнули вони й на Данію, куди вдерлися з грабунками, вбили данського короля Хальбдена та його синів, а потім поділили між собою королівство. Відтак Горм узяв собі Данію, а Харде-Кнуту дісталася Англія. Тим часом, поки вони були в поході у Данії, помер Свен, їхній батько. Невідомо, був Хальбден сином Клак-Гаральда чи ні. Горм був страшенно похмурим королем[31]; він заснував свою королівську резиденцію в Зеландії[32].

[24] Євангеліє від Луки. 21, 24.

[25] Молодший Хорік помер, імовірно, ще до 873 року, тому що цього року згадано двох його братів — Хальбдена та Сігіфріда — як королів Данії.

[26] Унні був архієпископом між 918-м і 936 роками.

[27] Інформація безпідставна.

[28] Король Фроде відомий також іншим данським джерелам (але не Адамові Бременському). У різних королівських генеалогіях і хроніках XIII століття його називають завойовником Англії. Тому варто припустити, що він був королем вікінгів, який здійснив похід на цю країну. Саксон Граматик повідомляє, що Фроде був охрещений в Англії, і це, мабуть, правдоподібніше, ніж інформація нашої хроніки про заснування ним церкви в Орхусі.

[29] Можливо, мається на увазі Адам Бременський, який говорить про те, що Унні проповідував Горму та Гаральду.

[30] Про два прізвиська, які мав Гаральд, автор дізнався з місцевої традиції.

[31] Таким зображує його Адам Бременський через те, що той не прийняв християнства.

[32] У цьому розділі подано заплутану інформацію. Хоча Горм і Гаральд уже згадувалися, тут ми бачимо знову королів з іменами Горм та Гаральд, що пояснюється запозиченням свідчень Адама Бременського. Останній не згадує Свена як короля, а лише як батька

Гаральд, його син, був дуже милосердною людиною і вперше побудував у Зеландії церкву[33]. Попри наказ батька, він був добрим другом християн і захищав їх від переслідувань. Натомість батько його залишився у злі, але після його смерті Гаральд став королем і прийняв християнство[34]. Він прийняв священників, прибулих як з Англії, так і з Саксонії, і почав відкрито поклонятися Христу. Гаральд був також дуже добрим другом преподобного єпископа Адальдага[35] та імператора Оттона[36], оскільки останній, іще при хрещенні, підняв сина Гаральда зі святої купелі і дав йому ім'я Свен Отто[37]. Благочестивий король, який щиро вірив у Христа, не тільки охрестився, а й навіть молив посланців про поставлення єпископів у його королівстві[38]. Цьому проханню зрадів Адальдаг, архієпископ Бремена, і висвятив, зважаючи на пораду короля та Папи, трьох єпископів у Данію[39], а саме Еріка[40] для Шлезвіга, Люфдага для Рібе, Регінбранда для Орхуса. Пізніше архієпископ Бремена Адальдаг висвятив для нас іще більше єпископів, а саме: Марка після Еріка для Шлезвіга, а Фольберта після Люфдага в Рібе. Одінкар Білий (Хвіде), висвячений

«Хардегона» (Харде-Кнута), який приїхав з Норвегії і вигнав «Сігеріка» (Сігтрюга) з Данії (Хальбден, про якого згадує наша хроніка, який був королем 873 року і який не має нічого спільного з «Клак-Гаральдом»). Автор плутає згаданого Свена зі Свеном Вилобородим, тому приписує йому завоювання Англії та вигнання Етельреда. Наслідком цього є нова помилка, за якою королі Харде-Кнут і Горм (Харде-Кнут був не братом Горма, а його батьком) завоювали Данію з Англії. Обидві ці помилки («подвоєння» Горма і Гаральда, а також англійське походження одного з Гормів) повторюються в пізніших джерелах, зокрема у Саксона Граматика. Однак на захист нашого автора варто зазначити, що перелік данських королів, відомий Адамові Бременському, є дуже непевним. Наш автор уникає розповіді про короля шведського походження Олава та його синів, про яких згадує Адам.

[33] Троїцька церква в Роскільде, яку було побудовано з дерева.

[34] Гаральд був хрещений близько 960 року єпископом Поппо.

[35] Архієпископ Бременський між 937-м та 988 роками.

[36] Оттон Великий (936–973).

[37] Таким чином, згідно з відомостями Адама, Отто був хрещеним батьком Свена, і це навряд чи відповідає дійсності. Безсумнівно, що Свена Вилобородого також звали Отто. Подвійні імена тоді не були рідкістю.

[38] Це є зразком некоректного запозичення свідчень Адама Бременського. Гаральд не міг послати за єпископами, оскільки вони були поставлені у 948 році, а він був хрещений лише у 960-му.

[39] Рік 948-й.

[40] Найімовірніше, ідеться про Хоріка.

для Швеції, також отримав Сконе та Зеландію[41]. Після Одінкара прийшов Тургот.

Цей Гаральд також допоміг повернути владу норвезькому королю Хакону, який був вигнаний зі свого королівства[42]. Сином Хакона був Трюґґве, який перебував під владою Гаральда[43]. Сином Трюґґве був Олав Вороняча Кістка[44].

Гаральд правив Данією 50 років, поки Свен, його син, під час битви не поранив його і не вигнав із королівства. Коли Гаральд покинув країну, він прибув у землю вендів і помер там у вигнанні[45], сумуючи, як другий Давид, через невірність сина сильніше, ніж через власну біду[46]. Гаральдове тіло його люди привезли на батьківщину і поховали у місті Роскільде[47].

Коли Олав Вороняча Кістка, син Трюґґве (який був сином Хакона, вигнаного зі свого королівства, але повернено в країну Гаральдом), дуже обізнаний у чаклунстві, почув це, він згадав про благодійність Гаральда і негайно вирушив у похід на данців, вигнав короля Свена і захопив данське королівство. Свен вирушив у вигнання і прибув до могутнього короля свеїв, якого також звали Олав, із проханням допомогти повернути своє королівство. Той зі своїми свеями без вагань надав допомогу в смертельній битві, у якій загинув Олав, король Норвегії, будучи зрадженим його власним чаклунським мистецтвом[48].

---

[41] Одінкар був данцем, інші єпископи мали німецьке походження.

[42] Адам Бременський, на свідченнях якого ґрунтується наша хроніка, неправильно поінформований щодо цього. Гаральд Синьозубий підтримував синів Гунхільди (особливо Гаральда Сірого Плаща) у їхній боротьбі проти Хакона, вихованця Адельстена.

[43] Знову одна з неточностей Адама Бременського.

[44] Олав Трюґвассон (995–1000). Своє прізвисько Вороняча Кістка він отримав від ворогів, бо про нього говорили, що він умів передбачати події, спостерігаючи за поведінкою птахів. Адам Бременський сприймає його майже як великого чаклуна.

[45] Гаральд помер у Йомсборгу близько 985 року.

[46] Самуїл 2, 15.

[47] У згаданій церкві Трійці, яку він сам збудував.

[48] Цей помилковий виклад подій спричинений нерозумінням свідчень, поданих в Адама Бременського (який, до речі, також був поінформований не дуже добре), та плутаниною в його інформації щодо двох Олавів. Адам розповідає, що Олав, король Швеції, вигнав Свена з Данії (це неправда), але згодом відновив його у своєму королівстві, а потім Олав Трюґвассон напав на Свена і загинув. Правда в тому, що і Свен, і Олав, король шведів, брали участь у вирішальній битві проти Олава Трюґвассона, який загинув біля Свольдера 1000 року.

Відтепер Свен на прізвисько Вилобородий заволодів двома королівствами. Він був жорстокий та ворожий до християн і навіть наказав вигнати їх із його земель. Але коли він, переможений на війні з вендами, тричі потрапив до них у полон; після того, як йому двічі довелося сплачувати викуп сріблом відповідно до своєї ваги, а втретє — золотом[49]; після цього покарання він нарешті пізнав Бога і почав шукати його і вірити в нього[50]. Тепер він привіз єпископа Бернарда з Норвегії і побудував церкву в Сконе. Бернард перетнув море і прибув до Зеландії, де закінчив своє життя, будучи взірцем хороших манер[51].

Далі Свен здійснив напад на Англію, вигнав короля Етельреда і захопив Англійське королівство, але прожив після цього заледве три місяці[52].

Після його смерті Едмунд (син Етельреда, якого Свен вигнав) узяв Кнута, сина Свена, та Олава, сина короля Норвегії Олава[53], які утримувалися там як заручники, і закував їх у ланцюги[54]. Однак тим вдалося втекти з його в'язниці. Вони прибули на кораблі до Бремена, де прийняли християнську віру і були охрещені Святим Унваном, архієпископом Бремена[55]. Після цього вони повернулися до Данії[56].

Потім Олава обрали королем Норвегії. Він був першим, хто віддав усе своє королівство християнській вірі. Його вбили деякі люди в бою, у яко-

---

[49] Адаму відомо лише про два захоплення в полон.

[50] Це свідчення про навернення Свена, запозичене в Адама Бременського, є дуже тенденційним та перебільшеним. Свен ніколи не був язичником.

[51] Бернард, який раніше був єпископом в Олава Святого, пізніше був призначений Кнутом Великим (не Свеном) єпископом Лунда. Свідчення нашої хроніки про нього, яких назагал дотримується і Саксон Граматик, не є правдивими. Свен закликав до Зеландії та Сконе єпископа Годебальда з Англії.

[52] Свен помер у Гейнсбургу на річці Трент в Англії 3 лютого 1014 року.

[53] Олав Святий був сином не Олава Трюґвассона, а Гаральда Гренського.

[54] Адам узагалі нічого не знає про цю дивну і фантастичну історію.

[55] Архієпископ між 1013-м і 1030 роками.

[56] Це доволі хибне уявлення є наслідком помилкового розуміння свідчень, поданих Адамом Бременським. Той говорить про смерть Свена і зауважує, що Кнут у хрещенні отримав ім'я Ламберт і що його було записано під цим ім'ям у книзі каноніка Бремера. Це зауваження, мабуть, увів у текст наш автор. Звісно, і Кнут, і Олав були тоді охрещені. Олав узагалі не був пов'язаний з Кнутом після смерті Свена, а навпаки, недовго брав участь у битвах Етельреда проти молодого Кнута.

му він досяг почесного вінця мучеництва[57]. Тіло його поховали віряни в Трондхемі, і його досі вшановують через багато проявів святості. Олава на престолі змінив позашлюбний син Магнус; це сталося ще в його дитинстві, однак він був виважений, й інші поважали його[58]. Проте нині я повернуся до данських королів, щоб не здавалося, що я надто далеко відійшов від розпочатої розповіді.

Після смерті короля англів Едмунда його престол успадкував син Етельред. Коли почув це Кнут, він згадав про старі глузування, які батько Етельреда висловлював щодо нього й Олава, з тисячею повністю обладнаних кораблів перетнув море та з величезними силами напав на Англію і три роки воював з Етельредом[59]. Обтяжений як війною, так і своїм похилим віком, Етельред помер під час облоги міста Лондона[60]. Він залишив сина Едварда[61], якого мав з королевою Еммою, донькою графа Родберта[62].

Іл. 81. Монета Кнута Великого (1014–1035), що була в обігу в Роскільде

[57] Олав загинув 1030 року в битві при Стікластадері.

[58] Магнус був привезений до Норвегії з Русі у 1035 році.

[59] У цьому місці хроніки знову маємо справу з плутаною інформацією: наш автор значною мірою збентежений щодо спорідненості Етельреда й Едмунда, натомість він створює двох Етельредів з одного. Едмунд (на прізвисько Залізний Бік) насправді був сином Етельреда (а не його братом, як свідчить Адам).

[60] Етельред помер 23 квітня 1016 року. Кнут повернувся до Англії у 1015 році зі своїм флотом і не воював разом із ним три роки. Того самого 1016 року, 30 листопада, Едмунд помер, а Кнут став одноосібним правителем Англії. Облога Лондона припадає на зиму 1015–1016 років.

[61] Едвард став королем Англії у 1042 році.

[62] Насправді Емма була донькою Річарда Безстрашного, герцога Нормандського між 943-м і 996 роками.

Після того, як Кнут здобув перемогу, він одружився з цією Еммою і мав з нею сина Харде-Кнута.

Кнут віддав за Рікарда[63] свою сестру Естрід. Покинута останнім, вона без згоди брата вийшла заміж за ярла Ульва[64].

Коли Кнут дізнався про це, він став ворогом Ульва та сестри і навіть вигнав їх зі свого королівства. Однак урешті-решт він із соромом примирився з ними, оскільки багато за них просили, багато їх підтримували. Згодом Кнут наказав убити Ульва у церкві в Роскільде, коли той прийшов на ранкову службу[65]. Його дружина Естрід улаштувала йому почесне поховання. І замість дерев'яної церкви вона спорудила кам'яну, яку багато в чому збагатила[66]. Естрід мала з Ульвом двох синів, Свена та Бйорна[67].

Після цього Кнут повернувся до Англії, де і помер[68].

Тим часом Лібентій, архієпископ Бремена[69], висвятив Авоко єпископом Зеландії, якого його попередник Унван раніше висвятив. Лібентій

---

[63] Тут мається на увазі Річард II, брат Емми, герцог Нормандський (996–1026). Однак на Естрід одружився не він, а Роберт II, герцог Нормандії, який помер 1035 року. Естрід вийшла за нього заміж тільки після смерті Ульва.

[64] Те, що шлюб уклали проти волі Кнута, суперечить розповіді Адама і навряд чи відповідає дійсності.

[65] Тут автор викладає найдавнішу розповідь про це вбивство, спираючись на місцеву традицію, за якою Ульва вбили на світанку в церкві (а не в залі гільдії, як свідчить Саксон Граматик), оскільки ранкова меса відбувається перед сходом сонця. Ульв був убитий 29 вересня, але рік не встановлено точно. Причиною вбивства міг стати зрадницький контакт Ульва з Анундом Якобом, королем Швеції, а також те, що він дозволив проти волі Кнута проголосити королем маленького Харде-Кнута, а сам забажав правити країною від його імені.

[66] Це найстаріша відома кам'яна церква в Данії, однак Естрід ще не закінчила її будівництво. Церкву збудували лише за часів єпископа Свена Нормана. Кістки Естрід, як і засновника дерев'яної церкви Гаральда Синьозубого, замуровані у стовпі в апсиді нинішньої церкви.

[67] Свен пізніше став королем Свеном Естрідсеном. Бйорн близько 1045 року став графом в Англії, але 1049 року його вбив двоюрідний брат Свен Годвінсон. Був іще третій брат, Асбйорн, який вплинув на історичні події згодом.

[68] Кнут помер 11 листопада 1035 року.

[69] Лібентій II (1030–1032).

також висвятив для Шлезвіга Поппо[70], а після нього — Есіко[71], а також Одінкара для Рібе[72]. Серед них Поппо, дуже свята людина, був надзвичайно добрим другом Свена[73]. Це він був тим, хто на загальному зібранні, де зустрічалися король і народ, проніс у руці розпечене залізо і виявився неушкодженим від нього: язичники сумнівалися в правдивості християнської віри, але обіцяли, що в такому разі вони повірять. Наслідком цього стало те, що люди прийняли віру, а Поппо став святою і дуже шанованою в королівстві людиною[74].

Іл. 82. Монета Харде-Кнута (1035–1042), що була в обігу в Роскільде

---

[70] Ця інформація спричинена нерозумінням незначного зауваження Адама Бременського, у якому повідомляється, що Поппо помер приблизно в цей час, що також є помилкою. Насправді Поппо став єпископом 965 року. Коли він помер, достеменно невідомо.

[71] Есіко був наступником Поппо, але був поставлений Лібентієм I (988–1013) і помер у 1026 році. Імовірно, це та сама примітка в книжці Адама, яка спричинила плутанину.

[72] Знову маємо справу з нерозумінням свідчень Адама. Одінкар (молодший) насправді був єпископом на початку століття. До його юрисдикції входила вся Північна Ютландія.

[73] Тут мається на увазі Свен Вилобородий.

[74] Ця традиція щодо Поппо та випробування розпеченим залізом, яку в основних рисах повторює Саксон Граматик, відрізняється від розповіді Адама, згідно з якою таке випробування сталося за шведського короля Еріка Переможця, який вигнав Свена Вилобородого. Насправді випробування відбулося близько 960 року в присутності Гаральда Синьозубого.

Після смерті Кнута три його сини унаслідували королівство. Свен, якого він мав з Алвівою[75], став королем Норвегії[76]; Гаральд, який також був сином Альвіви, став володарем Англії; Харде-Кнут, син Емми, отримав Данію. У час володарювання останнього проповідував Вільям, наступник Авоко[77]. Цей Харде-Кнут зібрав свій флот у Фландрії і вирушив з Данії у похід проти свого брата Гаральда, короля Англії. Але раптова смерть Гаральда запобігла спалаху війни[78]. Так Харде-Кнут став володарем як Данії, так і Англії.

Тим часом у Норвегії помер брат Харде-Кнута Свен. Після нього нормани обрали королем Магнуса, позашлюбного сина Олава Святого[79]. Потім Харде-Кнут і король Норвегії Магнус уклали між собою угоду і підтвердили її присягою на мощах святих. За цією угодою той, хто проживе довше, повинен прийняти королівство того, хто помре першим, з правом спадщини, щоб володіти обома королівствами[80]. Але незабаром Харде-Кнут помер[81].

Іл. 83. Монета Магнуса Доброго (1042–1047), що була в обігу в Роскільде

[75] Англійська наложниця (Ælfgifu), яка була у Кнута.

[76] У 1030 році Кнут призначив Свена володарем Норвегії, але 1035 року, ще до смерті Кнута, тому довелося поступитися місцем сину Олава Святого — Магнусу, якого привезли з Русі.

[77] Авоко, єпископ Роскільде, помер 1060 року. Його наступником став Вільгельм.

[78] У 1039 році Харде-Кнут прибув до Брюгге у Фландрії і отримав допомогу від графа Балдуїна. Наступної весни він хотів битися зі своїм братом, але той раптово помер (17 березня 1040 року), і Харде-Кнута обрали королем Англії.

[79] З цього місця і далі зупиняється безпосереднє використання свідчень Адама Бременського.

[80] Тут ми маємо найдавнішу версію цієї угоди. У такій самій формі її наведено у Саксона Граматика. Згідно з норвезькими королівськими сагами, мала статися сутичка між Харде-Кнутом і Магнусом, але вони примирилися за умови, що той з них, хто проживе довше, успадкує царство померлого, якщо в того не буде сина. Угоду, згідно з сагами, було укладено на Спалених Островах (Brennøerne) у гирлі річки Йота 1036 року.

[81] Харде-Кнут помер 8 червня 1042 року.

Коли Магнус дізнався про його смерть, він згадав про угоду і вирушив до Данії з великим і могутнім військом[82].

Свен, двоюрідний брат короля Харде-Кнута, син Естрід і Ульва, якого вбив старий Кнут, виступив проти Магнуса і воював з ним як у морі, так і на суші, але в результаті зазнав поразки і втік до Сконе[83]. Коли він перебував у Лунді, де готувався втекти до Швеції, надійшла звістка із Зеландії про смерть короля Магнуса[84]. Свен одразу вирушив до Зеландії, а потім мешканці острова Фюн обрали його королем. Згодом це зробили і ютландці.

Свен вправно володарював Данією протягом багатьох років і породив від різних жінок синів і доньок[85]. П'ять його синів стали один за одним королями. Чотирьох синів було втрачено через ранню смерть, хоча вони також були гідні правити і носити королівські імена[86].

Іл. 84. Монета Свена Естрідсена (1047–1075), що була в обігу в Роскільде

[82] Адам Бременський наводить зовсім іншу версію подій, точність якої, однак, породжує сумніви. Так, згідно з ним, Магнус удерся в Данію, коли Харде-Кнут з армією перебував в Англії.

[83] Магнус зробив Свена своїм ярлом, але той незабаром повстав проти нього, зазнав поразки і 1044 року був змушений шукати притулку у Швеції. Наступного року повторилося те саме.

[84] Імовірно, унаслідок падіння з коня Магнус помер 25 жовтня 1047 року. Згідно з сагами, він поставив Свена своїм наступником у Данії.

[85] Розгульний спосіб життя Свена обурював церкву.

[86] Англійський хроніст Вільгельм з Малмесбері та «Сага про Кнютлінгів» свідчать, що у Свена було 14 синів. Про одного з них, Магнуса, сказано у невеликій примітці Адама, що він помер дорогою до Риму, перед своїм батьком. Бенедикт разом із Кнутом Святим здійснили напад на Оденсе; Бйорна вбили близько 1100 року в Гольштейні, а Свен помер 1104 року.

При Свені проповідував єпископ Вільгельм[87]. Він був сильною і сміливою людиною, мудрий; не тільки своєю тілесною силою він розчавлював могутніх[88], але й духовною; у своєму гніві він нікого не жалів. Тоді Естрід, мати короля Свена, за згодою її сина, передала церкві у Роскільде 50 болів землі[89]. Цей дар згаданий єпископ підтвердив церковною печаткою та привілеєм[90].

Незабаром після цього Вільгельм помер[91], і на його місце знаменитий король Свен призначив свого тезку та капелана єпископом[92]. Ця людина відрізнялася досконалою чистотою у звичаях і піднеслася високо над усіма своїми попередниками. Він був жахом для злочинців, але втіхою для доброзичливців; батько вітчизни, прикраса духовенства і щастя людей; людина рідкісної побожності, яка довела би все до найкращого[93]. Він наказав побудувати нову церкву в Роскільде[94] і прикрасив її славним хоросом, мармуровими колонами[95] та всілякими орнаментами[96].

---

[87] Єпископ Роскільде з 1060 року. Він був писарем у Бременській єпархії.

[88] Що мається на увазі під цими словами, не зовсім зрозуміло.

[89] Під болом (*bol*) розуміли ділянку землі певного розміру та якості. Спочатку це була, мабуть, земля для обробітку одним плугом. Пізніше у Зеландії це поняття означало одну марку землі, тобто стільки землі, скільки можна було засіяти однією маркою зерна.

[90] Сенс цього дещо своєрідного вислову повинен полягати в тому, що право церкви на землю забезпечувалося підвішуванням печатки. Дарчу грамоту, напевно, бачив особисто наш автор. Печатка, про яку згадано, є найстарішою церковною печаткою Данії, про яку ми знаємо. Найдавніша збережена печатка (також із церкви Роскільде, у колекції Національного музею Данії) приблизно на 100 років молодша. Подарунок Естрід згадано також у пам'ятній книзі церкви, де зазначено, що пожертвуваний маєток розташовувався в Йонґе-хераді (*Gønge herred*) у Сконе. Можливо, як розповідає нам Саксон Граматик, маєток початково був садибою ярла Ульва.

[91] Імовірно, у 1074 році.

[92] Свен Норман, який помер 1088 року. Саме король у ці часи призначає єпископів, оскільки церква має спиратися на королівську владу.

[93] Євр. 7, 19. Як показав професор Стеенструп, цей панегірик є частково дослівним перекладом характеристики, яку Адам Бременський дав архієпископу Бесцеліну (1035–1043).

[94] Естрід започаткувала церкву (про що йшлося вище), а єпископ Вільгельм, мабуть, продовжував її будівництво.

[95] Імовірно, гранітні колони, які відокремлювали неф від проходів.

[96] Церкву збудовано з тесаного блочного каменю в романському стилі. На початку XIII століття її замінив нинішній собор. На згаданій печатці в Національному музеї Данії можна побачити зображення її фронтону.

Він також збудував для братів з каменю монастир[97] і, щоб забезпечити п'ятнадцять братів[98], поділився з ними та церквою, яку освятив на славу Пресвятої Трійці, своїми прибутками[99]. Крім того, побудував він монастир у Рінгстеді на честь Святої Марії та інший у Слагельзе[100].

Тим часом помер у Ютландії найславетніший король данів Свен Магнус, у рік 1074-й після народження Господа, на тридцять першому році свого правління[101]. Його тіло поховали з почестями в Роскільде, як він сам наказав, поки був живий[102]. Після його смерті престол успадкував його син Гаральд, який правив сім років[103].

Іл. 85. Монета Гаральда Хейна (1075–1080), що була в обігу в Роскільде

На думку давніх людей, він був четвертим данським королем на ім'я Гаральд. Першим був Гаральд, який охрестився в Майнці; другий — Гаральд Синьозубий; третій — Гаральд Гормсон, а четвертий — Гаральд

[97] Монастир, який жив за правилом Августина. Його було побудовано безпосередньо біля церкви.

[98] Ідеться про певний прибуток від товарів, десятини тощо. Наприклад, прибуток, який був відокремлений від загального майна монастиря та надавався монахові на все життя.

[99] Церква була присвячена Трійці та папі Луцію, череп якого в цей час привезли до церкви. Нині він зберігається в Національному музеї Данії.

[100] Монастир бенедиктинців у місті Рінгстед. Церква й монастир у Слагельсе були присвячені Святому Михаїлу. Пізніше Кнут Лавард і його нащадки були поховані в монастирській церкві у Рінгстеді.

[101] Свен помер 28 квітня 1076 року, а не 1074-го, у Суддаторпі в Південній Ютландії.

[102] Свена поховали у Троїцькій церкві в Роскільде.

[103] Гаральд помер 17 квітня 1080 року і, таким чином, правив лише чотири роки.

Свендсен, чудова людина і надзвичайно справедливий правитель. Він надав кожному право користуватися лісами, яке, однак, здобули лише можновладці[104].

Іл. 86. Монета Кнута Святого (1080–1086), що була в обігу в Роскільде

[104] Хвала Гаральдові у хроніці різко контрастує з характеристикою, яку дав йому Саксон Граматик: він указав на його слабкість, через що Гаральд отримав прізвисько «Хен» (так називали м'який точильний камінь). Гаральд прославився своїм законодавством, яке, за словами Ельнода (Ælnod), зробило його «батьком миру та громадської свободи». Ці закони Гаральд надав на загальних виборчих зборах (Isøre ting), «відповідно до побажань народу». Під час виборів нових королів народ вимагав, щоб королівські піддані поважали закони. Наша хроніка, можливо, свідчить тут про одне з визначень правил законодавчих положень, зміст якого, однак, не зовсім зрозумілий. Оскільки ми знаємо, що Гаральда обрали саме могутні люди, навряд чи під «можновладцями» маються на увазі його обранці. Радше йдеться про короля чи його фогдів — саме ці категорії раніше користувалися винятковими правами на ліси, які тепер були надані і простим людям. Насправді великі ліси вважали власністю короля, який дозволив народу користуватися ними (наприклад, для випасання свиней). Про Кнута Святого «Сага про Кнютлінгів» розповідає, що він порушив старе право цього народу, коли заборонив жителям Халланду (Hallandsfarerne) використовувати ліси. Треба гадати, що згадка нашої хроніки про це правило радше пояснюється тим, що Кнут порушив старе звичаєве право, аніж тим, що Гаральд насправді видав якийсь новий закон з цього приводу. Можливо, «законодавство» Гаральда обмежувалося лише королівською присягою, зобов'язанням дотримуватися старих законів. З цим також найкраще узгоджується свідчення Саксона Граматика щодо законів, а саме, що Гаральд запровадив залучення свідків присяги (mededsmænd). Але цей спосіб доказу, безперечно, має набагато давніше походження і, можливо, не був запроваджений Гаральдом Хеном. Із цим поглядом найкраще узгоджуються слова Ельнода про закони Гаральда.

Після його смерті трон зайняв його брат Кнут. Коли він новим і нечуваним законом захотів примусити людей платити податок, який ми називаємо Нефґяльдом, тобто «податком з носа»[105], він був вигнаний з Ютландії на Фюн і постраждав у церкві Святого мученика Альбана в Оденсе перед вівтарем, з великим каяттям у серці, у рік 1090-й після народження Господнього і в 11-й рік його володарювання[106]. Його тіло шанується великими чудесами, а Христос прославляється у його мучеництві. З Кнутом був убитий також його брат Бенедикт.

Іл. 87. Монета Олава Голода (1086–1095), що була в обігу в Роскільде

Тоді зібралися заможні люди королівства та обрали королем його брата Олава і взяли його правителем усієї Данії[107]. За його часів, протягом дев'яти років, у королівстві був великий голод, через що люди навряд чи могли утриматися від забороненої їжі, оскільки під час вимушеного ли-

[105] Буквально «борг з носа», індивідуальний податок. Можливо, ці слова стосуються намагання Кнута запровадити десятину. Немає сумніву, що Кнут був нещадним у виборі засобів оподаткування.

[106] Наш автор не точний у хронології подій. Фактично Кнута вбили 10 липня 1086-го, на сьомому році правління. Його смерті та канонізації присвятив спеціальний твір Ельнод, текст якого переклав Г. Олрік у збірці «Життя данських святих» (див.: Danske helgeners levned i oversættelse. In: Hans Olrik, *Selskabet for historiske Kildeskrifters Oversættelse*. København, 1894, p. 19–195 (*Прим. авт.*)). Привертає увагу прохолодність, з якою наша хроніка розповідає про нього. Зусилля Кнута утвердити сильне королівство не знайшли розуміння в очах автора.

[107] За словами Саксона Граматика і Свена Аггесона, у цей час зібралися всі люди на вибори короля (на тинзі Ісьоре у Північній Зеландії). Наша хроніка з виразно аристократичним поглядом згадує лише могутніх людей як учасників виборів. Останні, ймовірно, також мали вирішальний голос.

ха іноді закон не дотримується і порушується. Отже, щоб поїсти, вбивали коней, а багато хто навіть зарізав своїх собак[108]. Ніхто не накривав столи з різними стравами, і ніхто не хизувався якоюсь розкішшю[109].

Прихід цього нещастя був передбачений шановним єпископом Свеном одразу після вбивства Кнута. Тому своїми батьківськими нагадуваннями він дав багатьом пораду: каятися й утримуватися. Але оскільки Бог кого хоче загартовує і кому хоче співчуває, загартував він серця всіх і вразив їх, як і було передбачено, лихами. Але пастух[110] пожалів Бога і позбавив його від усіх бід цього грішного світу. Не задоволений життям у домашньому спокої, подібно до Марти, він також хотів би, як Марія, бути залученим до споглядальної думки. Тому на другий рік короля Олава він попросив короля та людей про відпустку і вирішив, як паломник, що кається, вирушити до Єрусалима. Але коли він прибув на острів під назвою Родос, його затримала там хвороба. Його душа віддала себе переможному над насильством Христу, а його тіло поховали там, на острові, його заплакані учні[111].

Коли надійшла звістка про смерть Свена Нормана, засмутився король Олав разом з духовенством усієї церкви Зеландії, але призначив усе-таки на єпископську кафедру Арнольда. Це була людина проста і більш недбала, ніж повинен бути турботливий священник. Однак він побудував кам'яну стіну навколо монастиря в Роскільде[112], а також поновив стінопис монастиря[113]. Король Олав помер на сьомому році свого володарювання, з яких жодний не мав рясного врожаю.

Після його смерті престол посів його брат Ерік Добрий[114]. Одразу ненависний голод припинився, і покарання Боже залишило людей. Але чи настав цей достаток завдяки Еріку, а колишній голод стався через Олава,

[108] Уживання цієї їжі католицька церква забороняла.

[109] Решта Європи також у цей час переживала важкий період.

[110] Тобто Свен Норман.

[111] Єпископ Свен помер на Родосі у 1088 році.

[112] У той час монастирі нерідко оточували мурами на кшталт укріплень. Навряд чи стіна огороджувала і церкву, і будівлю консисторії. На згаданій печатці в Національному музеї Данії перед церквою видніється зубчаста цегляна стіна.

[113] Маються на увазі фрески на стінах і стелях.

[114] Справжнє прізвисько Еріка було Egode, тобто «завжди хороший».

Іл. 88. Монета Еріка Доброго (1095–1103), що була в обігу в Роскільде

хай вирішує той, хто знає все, що має статися, і хто влаштовує все, коли і як він того захоче; оскільки жоден з них (обох) не заслужив той жереб, який йому випав[115].

Ерік правив вісім років і запровадив багато несправедливих законів[116]. У нього було три позашлюбні сини: Гаральд[117], Бенедикт[118] та Ерік[119], а також із законною дружиною мав він високородного Кнута[120]. На п'ятий рік його правління, 1100 року від народження Господнього, 15 липня, Єрусалим було завойовано християнами. На восьмому році свого правління, у 1103 році від народження Господнього, Ерік нарешті вирішив поїхати до Єрусалима зі своєю дружиною Боділь[121], але коли він прибув на Кіпр,

---

[115] Автор хроніки прихильно ставиться до Олава і не симпатизує Еріку.

[116] Така оцінка може здивувати, оскільки всі інші джерела вихваляють Еріка як улюбленого короля. У сфері законодавства Ерік певною мірою повинен був продовжувати політику, розпочату Кнутом Святим, і, таким чином, видав деякі закони, які не подобалися нашому авторові. Але які саме, ми не знаємо. Можна припустити, що ці закони стосувалися поліпшення становища рабів, чужинців тощо.

[117] Який пізніше отримав прізвисько Kesje, тобто «спис».

[118] Про нього нічого не відомо.

[119] Ерік Емуне.

[120] Кнут Лавард.

[121] Боділь була донькою Тругота, ярла Свена Естрідсена, який був родоначальником відомого знатного роду, до якого пізніше належали архієпископи Ассер і Ескіль, хьовдинг Крістієрн, а також відомий літописець Свен Аггесон.

то помер[122]. Коли надійшла звістка про його смерть, данці обрали королем його брата Нільса.

Іл. 89. Монета Нільса (1103–1134), що була в обігу в Роскільде

Той був добродушною і простою людиною, але аж ніяк не підходив для правління[123]. За час його правління відбулося велике переслідування духовенства. На двадцятому році його правління[124] якийсь Педер Бодільсен[125], за порадами і заохоченням свого капелана Нотольда, який згодом став єпископом Рібе, почав висувати вимогу до священників, що ті, хто має дружин, повинні відіслати їх від себе, і щоб ті, котрі їх не мали, ніколи не одружувалися[126]. Цій вимозі священники не змогли протистояти,

[122] Ерік помер на Кіпрі 10 липня 1103 року. Боділь рушила далі і прибула до Єрусалима, де померла на Оливковій горі. На час відсутності Еріка правителем королівства було призначено Гаральда Кесьє, але своєю тягою до насильства він викликав невдоволення людей і не був обраний королем.

[123] Таку саму характеристику дають Нільсу інші джерела. Справжнім іменем Нільса було Ніклас, або Ніклес.

[124] У 1123 році.

[125] Педер Бодільсен був заможною людиною із Зеландії. Пізніше він відіграв значну роль, зокрема як месник за вбивство герцога Кнута та прихильник Еріка Емуне. Згодом він підтримав єпископа Роскільде Ескіла (пізніше — архієпископа) у протистоянні з королем Еріком. 1135 року він заснував разом із матір'ю та двома братами монастир Святого Петра у Нестведе. Нотольд став єпископом Рібе у 1134 році.

[126] Рух за церковні реформи, який вимагав, щоб священники жили неодруженими (целібат), таким чином досяг і Данії. 1123 року в Лангефастені відбулося перше звичайне Латеранське зібрання, на якому, серед іншого, засуджувався шлюб священників. Ми не знаємо, чи переслідування поширилося за межі Зеландії.

оскільки єпископ Арнольд був уже обтяжений своїм похилим віком і був хворий. Одних покалічили, інших убили, третіх примусили до вигнання, і лише деякі зберегли своє майно. Арнольд помер через рік після цієї ініціативи бондів[127].

Король Нільс замість нього поставив капелана свого сина Магнуса — Педера, який був освіченою і вченою людиною, а також найкрасномовнішим і найбільш непохитним серед усіх тодішніх єпископів Данії. Незабаром він узявся за справу священників проти селян і не тільки звільнив їх від цієї біди, а й навіть переконав, що жоден мирянин не повинен мати права подавати скаргу на священника для розгляду на загальному зібранні[128], а лише до Священного Синоду[129], що раніше не було дозволено. Заможні священники високо цінували єпископа Педера, проте він не зробив нічого доброго для своєї церкви[130], а лише прикрашав свої садиби кам'яними та дерев'яними будинками[131]. І хоча він таким чином зробив останнього першим, а першого останнім, у всьому шукаючи вигоду для себе та цесаря[132], стверджував він, що шукатиме те, що є Бог, якби він лише раз мав мир, і мир, що міг бути з Марією та Яковом[133]. І нині, щоб виконати те, що він уявив у думках і словах, він надав будинки та землі для церкви Святого Климента[134], щоб вона могла створити чернече братство при ній.

---

[127] Незвично бачити селян на чолі зі своїм вождем Педером Бодільсеном як активну соціальну групу, що опікувалася прагненням здійснити церковну реформу. Арнольд помер у 1124 році.

[128] Тинг хераду, або загальнодержавний тинг.

[129] Мається на увазі зібрання Роскільдського єпископства, на якому єпископ вершив суд. Уже Кнут Святий, за словами Саксона Граматика, уникав розгляду суперечок між священниками на загальних зібраннях. Відтепер у єпархії Роскільде прийняли рішення, що жоден священнослужитель не міг бути засудженим світським судом. Це був новий і важливий крок до незалежності духовенства.

[130] Мається на увазі церква в Роскільде.

[131] Камінь використовували як будівельний матеріал для світських будівель. Господарства на той час, мабуть, складалися з багатьох окремих будинків, кожен з особливим призначенням.

[132] Матвея 22, 21. Апостола Павла Послання Філіпійцям 2, 21.

[133] І Марія (на відміну від Марти), і Яків (на відміну від Ісава) є алегоріями тихого внутрішнього страху перед Богом на відміну від зовнішнього мирського.

[134] Можливо, церква Святого Климента у Слагельсе.

Але оскільки старий ворог завжди чатує і скоса дивиться на вчинки праведників, посіяв він такий великий розлад серед данців, який ані духовенство, ані паства не зазнали з того часу, як християнство прижилося в Данії. Магнус, єдиний син короля Нільса, вбив, за настановою диявола, під страхом миру, сина короля Еріка — Кнута, який був цнотливою і поміркованою людиною, наділеною розумом, красномовством і всіма добрими якостями, у рік Господній 1130-й[135].

З цієї причини брати Кнута, Гаральд та Ерік, повстали проти короля Нільса та його сина Магнуса й усіляко прагнули позбавити Нільса його королівства та королівського імені, а Магнуса — життя[136].

Іл. 90. Монета Еріка Емуне (1134–1137), що була в обігу в Роскільде

Потім Ерік зібрав усіх зрадників і злочинців, приїхав до Ютландії і взяв там королівське ім'я, завоювавши частину людей неправдивими обіцянками. Ерік був молодший за Гаральда і набагато красномовніший за того: ганебна людина, сповнена люті та брехні[137].

[135] Герцога Кнута 7 січня 1131 року вбив Магнус, який під виглядом друга заманив його до Зеландії (див. Г. Олрік «Життя данських святих»).

[136] Інші джерела, зокрема Саксон Граматик, надають значно повнішу інформацію про події після вбивства Кнута. Друзі Кнута хотіли поховати його в Роскільде, але Нільс відмовився від цього, і Кнута поховали в Рінгстеді. Потім друзі Кнута пішли підбурювати людей проти Магнуса. На раді у Рінгстеді Нільсу довелося пообіцяти вислати вбивцю й очистити себе від звинувачень у співучасті. Але Нільс не дотримав свого слова, і тоді королем обрали Еріка у раді округу Рінгстед.

[137] За іншими даними, Ерік прийняв королівське ім'я не в Ютландії, а пізніше того самого року в Зеландії, після повернення туди (див. нижче).

Коли Гаральд почув це, він виступив проти короля Нільса, оскільки не хотів підкоритися владі свого молодшого брата, частково через його вік, а частково через юрбу синів, які в нього були (а саме — дванадцять), і, врешті-решт, заради свого величезного багатства, яке він несправедливо награбував у різних людей[138]. Король Нільс одразу вирушив до Ютландії і мав багато битв з Еріком. Останній отримав поразку в них усіх і втік до Шлезвіга[139].

Наступного року вони билися на морі біля острова Сейро. Син короля Нільса Магнус був оточений тут військом Еріка, бо помилився, вважаючи, що першим прийшов його батько. Тут багато було схоплено, а ще більше вбито; навіть він ледь урятувався з лихом і з кількома кораблями[140].

Але на третьому році король Нільс вирушив до Зеландії зі ста кораблями. Коли більша частина людей разом з єпископом Педером була з Нільсом Добрим, Еріку довелося втікати у першому зіткненні, після того, як він прийняв бій під Веребро[141]. Нільс здобув перемогу, а потім спустошив Роскільде[142].

Ерік вирушив до Сконе і почав шукати там допомогу. Проте мешканці провінції переслідували його, і він знайшов притулок у короля

[138] Інші джерела також повідомляють про ініційовані Гаральдом грабунки.

[139] Ерік уперше отримав поразку біля Єллінгу під час свого першого походу на Ютландію через зрадництво єпископа Рібе Тора. Ерік повернувся до Зеландії, прийняв королівське ім'я і знову вирушив у похід на Ютландію. Він прямував до Шлезвіга, сподіваючись на допомогу німецького короля Лотаря. Той вирушив до Даневірке, але змінив свої плани, коли йому запропонували, щоб Магнус (якого Нільс тим часом зробив співкоролем) став його підданим. Лотар не дотримав слова, яке дав Еріку, і відступив, а Еріку взимку 1131–1132 років довелося пережити важку облогу Шлезвіга, який через лютий мороз був відрізаний від постачання. Урешті-решт на початку весни йому вдалося втекти з міста і повернутися до Зеландії.

[140] Це сталося 1132 року. Потім Ерік вирушив до Ютландії, де вбив єпископа Ескіла біля вівтаря у церкві Святої Маргарет поблизу Виборгу. Згодом він був розбитий в Онсільді (біля Хобро) і змушений утікати. Його прихильник Крістерн Свенсон зазнав поразки раніше — біля Рьонб'єргу (на заході від Сківе).

[141] Між Слангерупом і Роскільде.

[142] Жителі Роскільде, які частково складалися з німців, воювали з Еріком проти його брата Гаральда Кесьє. Останній утік зі свого замку (Гаральдсборг), який жителі Роскільде зрівняли з землею (1132). За це Гаральд жорстоко помстився німцям у Роскільде.

Норвегії Магнуса, сина короля Сігурда[143], і просив його про допомогу. Проте той дуже добре знав, чого він хоче, і пообіцяв йому лише мир і безпеку, а також добрі наміри в усьому[144]. Однак коли він уперше прийняв Еріка разом з кількома супутниками, наміри, які він мав на серці[145], стали зрозумілими у ході подій. Він відібрав у Еріка все добро, яке той привіз із собою, вигнав його людей та наказав закувати його в ланцюги, і жодному іноземцю не дозволялося до нього наблизитися. Позбавлений усього, тепер Ерік відчув, що його життю загрожує велика небезпека, тому вдався до хитрих винаходів. Щоб його не доставили в Конґхелле[146], він прикинувся хворим, пив, але нічого не їв. Крім того, він послав до своїх друзів у Данію і просив, щоб вони згадали його великі добрі діла, зроблені для них, і швидко звільнили його від імовірної смерті; він також домовився з ними про певний час. Наслідком цього стало те, що в обумовлений час вони підійшли туди з кораблем, узяли Еріка на борт, у той час, коли п'яні охоронці спали[147], і втекли разом з ним до Сконе у супроводі лише королеви[148].

Хоча жителі Сконе раніше відмовляли йому в допомозі, тепер усі вони прийняли його одноголосно та, коли разом порадились, так само, наче з докорами сумління, сказали, що вони житимуть і помруть з ним.

---

[143] Магнус, син Сігурда Хрестоносця, вступив на престол після смерті свого батька 1130 року, але мав розділити його з батьковим братом Гаральдом Гілле. У 1132 році Магнус одружився з Христиною, донькою Кнута Лаварда та племінницею Еріка.

[144] Ерік, імовірно, був ближче до Гаральда Гілла, ніж до Магнуса, який мав дуже напружені стосунки зі своїм дядьком. Трохи пізніше Гаральд принаймні звернувся до Еріка за допомогою проти Магнуса.

[145] Див. Святе Письмо, наприклад, Псалом 15, 2.

[146] Конунгахелле було значним торговим містом з королівським замком, яке розташовувалося неподалік від гирла річки Йота, поблизу кордону з провінцією Халланд.

[147] За словами Саксона Граматика, саме капелан Еріка допоміг напоїти охоронців. Ерік зупинив переслідування, коли наказав просвердлити отвори в кораблях Магнуса.

[148] Дружиною Еріка була королева Мальфрід, вдова короля Сігурда Хрестоносця, з якою він одружився приблизно в той час, коли Магнус Сігурдссон узяв шлюб зі своєю племінницею Христиною. Останню незабаром вигнав Магнус, бо підозрював, що та сприяла своєму дядькові. Ерік спочатку відплив до Лоланда, де наказав повісити ярла Нільса — Уббе, а звідти вирушив до Сконе.

У той час Ассер був архієпископом; він був першим архієпископом Данії, Швеції та Норвегії[149].

Ассер був лютою і дратівливою людиною, непокірною, без твердості у час великого неспокою в королівстві. Він не стояв, як стіна для дому Ізраїля[150], а повертався туди, звідки дме вітер, наче стеблина, що хитається від вітру[151].

У той час Лунд, за наказом Еріка, був оточений стіною та валом[152]. Король Нільс, однак, управляв підпорядкованими йому землями[153] і з великою обережністю наказав усім добрим людям[154] 4 червня оточити Сконе; тоді того року святкували день П'ятидесятниці[155]. На другий день свята люди вийшли на берег необережно й нерозумно. Ерік кинувся на них зі своєю армією[156] і завдав неймовірних і непоправних втрат для всієї Данії. Горе тому жахливому року і гіркому дню, дню смерті, дню темряви, сповненому трауру, важкому від плачу! Горе тому дню, коли Магнуса вбито, квітку Данії зламано; він, найкрасивіший серед молодих, красивих і могутніх, щасливий дарувальник[157], розсудливий і любитель твердості. Магнуса вбито і разом з ним хьовдингів[158] та п'ять єпископів, а саме: Пе-

---

[149] Ассер був племінником дружини Еріка Егоде королеви Боділь і, таким чином, належав до дуже знатної родини. З 1089 року він був єпископом Лунда, а 1103 року був висвячений папським легатом Альберіком, архієпископом Північної Європи, після того, як Ерік Добрий доклав зусиль до створення північної архієпархії.

[150] Єремії 1, 18; Єзекії 2, 5.

[151] Пор. Матвея 11, 7. Цими словами наш автор висловлює своє несхвалення того, що Ассер у вирішальній битві став на бік Еріка.

[152] Ерік чекав нападу Нільса і Магнуса наступного літа. У своїх битвах Ерік надавав великого значення обороні міст.

[153] Ютландією та островами.

[154] Слово «добрий» вживалося як у моральному, так і в соціальному значенні. Так характеризували шанованих, високопоставлених у королівстві людей.

[155] П'ятидесятниця 1134 року припадала на 3 червня, а в понеділок 4-го відбулася битва.

[156] Відправлення відбулося з Фотевіга, що в південно-західній частині Сконе. Ерік прибув зі своєю кіннотою з Лунда і застав зненацька армію під час відправлення, його люди могли завдати жахливої поразки. Магнус був серед небагатьох, хто намагався захиститися, бився відважно, але зрештою був убитий.

[157] Пор. Друге Послання до коринтян 9, 7.

[158] Відомо, що в битві загинули два королівські нащадки: Генрік Скаделор і Магнус, син Гаральда Кесьє.

дера з Роскільде, Тора з Рібе, Кетіля з Вестервіга[159] та Генріка, котрого вигнали зі Швеції[160]. Адельберт[161]зі Шлезвіга отримав у бою невиліковну рану і прожив після цього майже півтора року. Шостий єпископ, а саме Ескіл, мав Еріка за два роки до цієї битви вбити в церкві під час ранкової служби[162]; він був дуже красивою, розумною і освіченою людиною.

Тоді король Нільс побачив, що одні були захоплені, інші покалічені та вбиті, а треті потонули у воді. Він ледве схопив коня і вирушив до корабля разом з Гаральдом[163]. Коли він прибув до Зеландії, то намагався пробудити мужність у своєму народі. Потім він поїхав до Ютландії і поставив там Гаральда правити половиною королівства, вшановуючи його королівським ім'ям[164]. Згодом його ганебно зрадили мешканці Шлезвіга. Хоча плата була дана і підтверджена присягою, його було вбито у місті Шлезвігу разом з могутніми людьми, які в нього залишилися 25 червня того самого року, 31-го року свого правління[165]. Гаральд, який знав їхні облудні плани, наполегливо радив королю не довіряти їм[166].

Коли Ерік дізнався про це, він поїхав до Шлезвіга і роздав громадянам багаті подарунки за те ганебне вбивство. Відтепер[167] Ескіль[168] був призначений єпископом у Роскільде замість Педера; Нотхолд[169] змушений

---

[159] Вестервіг усе ще був єпископською резиденцією. За кілька років її перенесли в Борглум, де розташовувався монастир премонстрантів.

[160] Генрік був єпископом у Вестеросі. Ймовірно, він був данцем за походженням. У битві, можливо, загинув єпископ Орхуський Ульвкель. Привертає увагу велика кількість єпископів на боці Нільса і Магнуса, яка ілюструє, наскільки тісно єпископи були пов'язані з королівською владою: вони навіть беруть участь у війні, хоч їм і не дозволялося носити зброю.

[161] Пізніше його називали Адельбйорном, що є данською формою імені.

[162] Ескіль був убитий у церкві Святої Маргарет під Виборгом 20 жовтня 1132 року.

[163] Гаральдом Кесьє.

[164] Так Нільс зробив Гаральда співправителем.

[165] Нільс мав застереження щодо відвідин старої резиденції Кнута, але все ж відкинув їх після того, як йому надали заручників, серед яких був і єпископ Шлезвіга. Однак коли Нільс увійшов до міста, міські ворота зачинилися і дзвін закликав членів гільдій на зібрання (edslag), старійшиною якого був герцог Кнут; тоді Нільса разом зі свитою було вбито.

[166] Тому Гаральд уникнув долі Нільса.

[167] У Шлезвігу.

[168] Пізніше відомий архієпископ, племінник Ассера.

[169] Колишній капелан Педера Бодільсена.

був зайняти місце Тора в Рібе; Селф[170] став наступником Кетіля серед мешканців Венделя, а Іллуге став наступником Ульвкеля в Орхусі. Однак невірний Адельбйорн[171], єпископ Шлезвіга, помер від згаданої рани, а після нього призначили Ріка, капелана Еріка[172].

Коли Ерік виконав усе це, він поїхав до Сконе і провів там Різдво. Гаральд залишався в Ютландії, і його підтримало багато ютландців. Ерік почув це, раптово прибув до Зеландії і в сильний мороз і з великим поспіхом вирушив звідти до Ютландії на кораблі. Наступної ночі захопив він свого брата, який нічого не підозрював, разом з дітьми та дружиною[173] у місті під назвою Скіпінг[174]. Ерік наказав катам його вбити, його голову поховали парафіяни з міста там у найдальшому кутку цвинтаря[175]. Ерік зробив іще більше горя, окрім заподіяної смерті своєму брату — він привів його синів до Сконе і тримав їх у ланцюгах до серпня. Потім, разом із жителями Сконе, об'єднався він у злих планах, а саме — відправити бранців на острів під назвою Суер[176], де наказав їх усіх убити, а трупи кинути в ту саму могилу. Їхні імена такі: Сівард, Ерік, Свен, Нільс, Гаральд, Бенедикт, Містівінт[177] та Кнут. Однак Олав[178], коли його батька та братів було схоплено, змішався з жебраками і паломниками[179], одягнув частину їхнього одягу й утік до короля Швеції Сверкера, якого він попросив про допомогу. Дізнавшись про весь перебіг подій і про те, як

[170] Відомий також під ім'ям Сильвестра. Він переніс єпископську резиденцію до Борглума.

[171] Причина, чому Адельбйорна тут називають невірним, імовірно, криється в його нещирій підтримці Нільса та Магнуса.

[172] Смерть Адельбйорна сталася близько 1135 року. Як буде видно, у цей час єпископів іще призначає король.

[173] Гаральд Кесьє був одружений з Рагнхільд, донькою норвезького короля Магнуса Барфута.

[174] Скібет у хераді Тьоррілд, на заході від Вайле, поблизу якого розташовувався старий королівський маєток Гаральдскер.

[175] Це сталося на початку 1135 року.

[176] Найімовірніше, назва спотворена, і не зрозуміло, про який острів ідеться (можливо, Sejerø).

[177] Слов'янське ім'я. Можливо, одна з численних наложниць Гаральда мала слов'янське походження.

[178] Дев'ятий син Гаральда.

[179] Вони, ймовірно, залишилися в іншому будинку садиби. Також, за іншими даними, Олав урятувався хитрістю, коли перевдягнувся в жіночий одяг.

батька та братів Олава було вбито, Сверкер прийняв його, сподіваючись, що з нього вийде щось хороше, і з великою доброзичливістю надав Еріку на утримання частину свого королівства[180]. Бйорн та Ерік Диякон[181] за кілька років до смерті батька були втоплені біля замку, розташованого в гирлі Шлезвіга[182]. Дванадцятий син Магнус загинув у битві в Сконе[183] разом із сином короля Нільса Магнусом. Усе це були сини Гаральда, і всі вони померли рано. Залишився тільки Олав, чудовисько з багатьма головами[184].

Тим часом 13 травня помер архієпископ Лундський Ассер і похований був у церкві Святого Лаврентія[185].

Ерік у всьому поводився так, ніби був імператором; він очистив усі перешкоди на шляху і не терпів рівних, не кажучи вже про вищих статусом за себе. Надмірно самовпевнений, надутий, великий у злості, страшний у всіх своїх проявах, він з'являвся, як блискавка, грабував, незважаючи на плач та зітхання людей, які, на його думку, могли щось мати, і розподіляв награбоване між жадібними та нікчемними людьми[186]. Таким було життя Еріка, такою була його зовнішність, таким було його сходження. Але тепер подивимося, чим це для нього закінчилося.

Коли він одного разу перебував на тінгу поблизу Рібе[187], чоловік на прізвисько Плуг (латинською мовою «aratrum»)[188] підвівся і завдав королю, який нічого не підозрював, смертельну рану. Плуг був огидною

[180] Пізніше Олав воював з допомогою шведів проти Еріка Лама.

[181] Два інших сини Гаральда Кесьє. Ерік Диякон, мабуть, належав до духовенства.

[182] Під цим мається на увазі, можливо, замок Кіл у Місунде; ближче до Шлезвіга був розташований Йоргенсборг. За словами Саксона Граматика, Бйорн (на прізвисько Залізний Бік) та Ерік перейшли до Еріка Емуне. Той, імовірно, підозрював, що вони підтримують зв'язки з батьком, і наказав їх ув'язнити у згаданому замку, а пізніше втопити.

[183] Битва при Фотевігу 1134 року.

[184] Олав пізніше воював з Еріком Ламом і вбив єпископа Роскільде Ріке, але його не раз перемагали і врешті-решт убили у 1143 році.

[185] Ассер помер не 13-го, а 5 травня 1137 року. Будівництво церкви Лаврентія в Лунді розпочав Ассер, але закінчив Ескіль.

[186] Ця характеристика Еріка Емуне, звісно, дуже перебільшена. Але про те, що Ерік був жорстоким і нещадним, свідчить його ставлення до брата й дітей. Згідно з Саксоном Граматиком, Ерік був «страхом для великих, але його любили малі».

[187] За словами Свена Аггесона, це був тінг Urnehoved у Південній Ютландії.

[188] Aratrum у перекладі з латини означає «плуг».

людиною незнатного походження, яка виступила у вбивстві виконавцем Божої Волі, бо Господь був у плузі[189] та списі, так само, як у мотузці й камені[190].

Іл. 91. Монета Еріка Лама (1137–1146), що була в обігу в Роскільде

Після смерті та поховання Еріка в Рібе могутні люди країни зібралися і обрали Еріка Третього, племінника згаданого Еріка, королем[191]. Він був простою людиною більше, ніж це пасувало його королівській гідності; він не мав твердості у свої рішеннях і зруйнував як королівство, так і духовенство[192].

У цей час між єпископом Шлезвіга Ріке та єпископом Роскільде Ескілем виникла гаряча суперечка щодо Лундської архієпархії[193]. Однак її

[189] Натяк на ім'я Плуга.

[190] Пор. Перша книга Царств, глава 17, 49–50. Еріка вбили 17 вересня 1137 року. За словами Саксона Граматика, Плуг належав до дружинників. Коли Еріка вбили, його люди втекли, за винятком його племінника Еріка Хаконсона, який став королем після нього. Плугу вдалося покинути тінг неушкодженим.

[191] Загальнокоролівські збори на Ісьоре припинили діяльність під час громадянської війни. Ерік був сином доньки Еріка Доброго Рагнхільд, одруженої з хьовдингом Хаконом Норвезьким. Еріка обрали, оскільки Свен Еріксон, Магнус Нільссон і Вальдемар Кнутсон тоді ще були дітьми.

[192] Еріка прозвали Лам, або Спаг. Він особисто був хоробрим, але недосвідченим у правлінні, що підтверджують й інші джерела.

[193] Ерік Емуне через ворожнечу з Ескілом змусив обрати архієпископом після Ассера на кафедру собору Лунда Ріке. Але одразу після вбивства Еріка каноніки Лунда зробили вибір без зайвих слів. Хоча це порушило канонічні правила, вони обрали Ескіла. Через це виникли суперечки.

припинив шановний Педер Бодільсен[194] своєю мудрою порадою та винахідливим розумом. Він примирив їх за умови, що Ескіль отримає архієпархію. Хоча Ріке був обраний духовенством і народом Сконе[195], він усе-таки дослухався порад згаданого Педера, уник сварки та війни, але отримав єпархію у Роскільде, попри заперечення духовенства й мирян[196].

Продовження хроніки

Коли король Ерік забезпечив найбезпечніший мир на своїй батьківщині, на десятому році свого правління він склав із себе королівський титул і пішов у монастир, отримав постриг ченця і попрощався з нещастями світу[197]. Згодом він благословенно заснув у Господі[198].

Іл. 92. Монета Свена (1146–1154, 1157), що була в обігу в Роскільде

[194] Заможний чоловік, який мешкав на території Зеландії і помер близько 1149 року.

[195] Канонічні вибори відбувалися так, що спочатку собор священників обирав єпископа, а народ погоджував кандидатуру обранця.

[196] На цьому зауваженні, яке показує несимпатію автора до нового єпископа, автор різко закінчує свою хроніку. За кілька років (1142?) Олав убив Ріке, і треба думати, що хроніка була завершена до цього часу.

[197] Рифма латинського оригіналу в деяких реченнях хроніки в більшості місць відтворена у перекладі данською.

[198] У 1146 році Ерік Лам пішов до монастиря Кнута в Оденсе і того самого року помер. Джерело, яке використовує тут автор продовження, говорить про Еріка, що він керував Данією з великим розумом — і в цьому відмінність від слів самої Роскільдської хроніки.

Після його смерті юти зібралися та обрали королем Кнута, сина Магнуса Нільссона. Але мешканці Сконе обрали Свена, сина Еріка Емуне[199], і поставили його королем над собою. Унаслідок цього почалася довга дванадцятирічна[200] боротьба між Свеном і Кнутом. Коли Свен здобув королівство, мир зник, почалося повстання, і внутрішні потрясіння призвели до боротьби навіть мирних людей.

Нарешті, на десятому році[201], зібралися всі данці разом, доклали зусиль до миру та обрали двох королів: Кнута, якого раніше обрали юти, і Вальдемара, сина святого герцога й мученика Кнута[202]. Свена було вигнано з Данії, і втік він до Саксонії, до свого свекра, герцога Саксонії[203], з яким пробув близько трьох років, далеко від королівства. Нарешті на третьому році[204] він, демонструючи прагнення до миру, прибув додому на батьківщину. Тоді зібралися Свен, Кнут і Вальдемар, дали один одному заручників і вчинили так за порадою розумних людей заради миру і бажаючи зупинити розкол у державі. Тоді родичі уклали таке врегулювання: Данія повинна бути розділена, і кожен з них вільно розпоряджається третиною[205]. Це була зрадницька домовленість, і тоді був укладений фальшивий мир, оскільки згодом — 9 серпня — коли вони зібралися в Роскільде, Кнута і його двоюрідного брата Костянтина ганебно вбив Свен. Вальдемар утік, хоч і був важко поранений. Він утік до Ютландії і попросив у ютів допомоги. Свен вирушив за ним і в Градехеде мав битву

[199] У продовженні ми вперше бачимо прізвисько, яке сам автор літопису навряд чи приписав би Еріку: Емуне — «пам'ятний, знаменитий».

[200] Це число трохи завищене.

[201] Насправді описані події відбулися 1154 року.

[202] Ця характеристика не зовсім коректна. Раніше Кнут не раз боровся зі Свеном і був вигнаний, але Свен незабаром через зарозумілість став ненависним, Вальдемар зблизився з Кнутом (він раніше стояв на боці Свена), і 1154 року ютландці проголосили обох королями. Коли вони потім вирушили до Зеландії з ютландськими військами, Свена зрадили свої люди і йому довелося втікати.

[203] Це був не герцог Саксонський, а граф Конрад Мейсенський, який був тестем Свена, до якого він і втік.

[204] А саме 1157 року.

[205] Свен вирушив назустріч флоту вендів до Фюна і зустрівся в Оденсе з Вальдемаром улітку 1157 року. Невдовзі всі три королі (і могутні люди) зустрілися на Лоланді. Тут було укладено договір, за яким Вальдемар розділив Данію на три частини, з яких він сам узяв Ютландію, Свен вибрав Сконе, а Кнут, таким чином, отримав острови.

з Вальдемаром, але, за Божою волею, програв її нікчемно. Так він отримав смерть, яку заслужив за свої інтриги. Його тіло поховали у сільській церкві[206].

Іл. 93. Монета Вальдемара (1154–1157), що була в обігу в Роскільде

Після цього всі найкращі люди Данії[207] обрали знаменитого Вальдемара, сина Святого Кнута, герцога і мученика, сина Еріка Доброго. Він був помазаний на королівство архієпископом Ескілом, одягнутий у багряницю, урочисто коронований і з почестями посаджений на престол королівства у рік 1157-й після народження Господа[208]. Він правив данським королівством з честю 26 років[209]. Він привів десятки народів до віри, вірян — до миру, мирних — до безпеки. Він перетворив ненависть на кохання, біль — на радість, війну — на мир, а страждання — на процвітання.

Після нього трон успадкував його син Кнут, а за Кнутом — його брат Вальдемар [210].

---

[206] Найімовірніше, біля місця вбивства — у невеликій каплиці. Ділянка, на якій вона стояла, у наші дні позначена кам'яним обеліском.

[207] Ідеться про могутніх людей.

[208] Ці відомості про урочисту коронацію Вальдемара є лише тут і, безсумнівно, мають бути помилковими, як і деякі інші свідчення продовжувача хроніки. Власне, перша урочиста данська коронація відбулася 1170 року, коли Ескіль коронував маленького сина Вальдемара — Кнута, одночасно з похованням герцога Кнута. Можливо, ці свідчення є відлунням урочистої коронації Вальдемара Сейра 120 року.

[209] Точніше, 25 років.

[210] На цьому продовження хроніки завершується, тому варто припустити, що його було написано під впливом Вальдемара Переможця.

Покажчик

Список ілюстрацій

С. 37, іл. 14. Археологічні пам'ятки, розташовані поблизу селища Старе Лейре (Gammel Lejre). *Джерело: Worm, 1643, I: 20–23.*

С. 38, іл. 15. Пам'ятки X–XIII століть у Єллінгу. *Джерело: Kähler et al, 2014, p. 478, fig. 3.*

С. 39, іл. 16. Рунічний камінь Гаральда біля церкви в Єллінгу. *Національний музей Данії.*

С. 42, іл. 17. Карта пам'яток Рібе. *Джерело: Sovso, 2020, fig. 154.*

С. 43, іл. 18. Карта пам'яток Хедебю. *Археологічний музей у Шлезвігу.*

С. 45, іл. 19. Карта міста Роскільде з найважливішими спорудами середньовіччя. *Сайт Roskilde Miniby.*

С. 46, іл. 20. Місцева імітація візантійського енколпіона, знайдена в портовій частині Роскільде. *Роскільде-музей.*

С. 47, іл. 21. Глиняна форма для виготовлення хреста, знайдена у центральній частині Роскільде. *Роскільде-музей.*

С. 50, іл. 22. Кругла фортеця Треллеборг. *Джерело: Nørlund, 1948.*

С. 51, іл. 23. Сучасна реконструкція великого будинку в Треллеборгу. *Фото автора.*

С. 55, іл. 24. Карта знахідок ранньоскандинавських старожитностей та пов'язаних з ними пам'яток Північної Європи. *Карта М. Левади, Ф. Андрощука.*

С. 58, іл. 25. Деталь лицьової частини шолома з Тернопільщини. *Національний музей історії України.*

С. 59, іл. 26. Реконструкція шолома з Йорка, виконана Дмитром Храмцовим. *Фото Д. Храмцова.*

С. 60, іл. 27. Фібула вендельської доби, знайдена в околиці села Горохів Луцького району Волинської області. *Національний музей історії України. Фото Юрія Діканчіїва.*

С. 61, іл. 28. Знахідки вендельської та ранньої доби вікінгів з території України. *Скомпоновано автором.*

С. 63, іл. 29. Одна з чотирьох монет аль-Аміна, карбованих у Самарканді, зі скарбу 1918 року. *Нумізматична збірка Національного музею історії України.*

С. 64, іл. 30. Кам'яна ливарна формочка з розкопок Замкової гори в Києві. *Національний музей історії України.*

С. 65, іл. 31. Імітація ранньоабасидського дирхема з колекції Мюнцкабінету Університету Святого Володимира. *Національний музей історії України.*

С. 68, іл. 32. Постсасанідський меч зі знахідки у Глодосах. *Скарбниця Національного музею історії України.*

С. 69, іл. 33. Срібна фігурка орла візантійського походження. *Запорізький обласний краєзнавчий музей.*

С. 70, іл. 34. Срібна сережка VIII століття з Харівського скарбу. *Національний музей історії України.*

С. 71, іл. 35. Знахідки скандинавського походження з Тетянівки та Маяків Слов'янського району Донецької області. *Джерело: Adroshchuk, 2016.*

С. 73, іл. 36. Сковорідка норвезького походження зі Старої Іванівки Охтирського району Сумської області. *Сумський краєзнавчий музей.*

С. 74, іл. 37. Вид на місце Шестовицького поселення. *Фото В. Скорохода.*

С. 78, іл. 38. Скандинавська срібна гривна з Ворзеля. *Скарбниця Національного музею історії України.*

С. 79, іл. 39. Скарб ювелірних прикрас із Великої Хайчі Овруцького району Житомирської області. *Джерело: Корзухина, 1954.*

С. 80, іл. 40. Золоті прикраси з розкопок городища в Коростені. *Джерело: Звіздецький, Петраускас, Полгуй, 2004.*

С. 81, іл. 41. Меч, знайдений у болоті біля села Красний Ріг Бородянського району Київської області. *Малюнок автора.*

С. 82, іл. 42. Скарб срібних речей, знайдений біля села Копіївки у Вінницькій області. *Національний музей історії України.*

С. 83, іл. 43. Скандинавська срібна гривна зі скарбу біля села Копіївки Вінницької області. *Національний музей історії України.*

С. 84, іл. 44. Руків'я меча з Бовдурів. *Фото В. Голуба.*

С. 85, іл. 45. Срібні сережки й імітація золотої візантійської монети Василія II і Костянтина VIII. *Скарбниця Національного музею історії України.*

С. 86, іл. 46. Руків'я меча, знайденого у Дніпрі в районі порогів. *Фото В. Голуба.*

С. 87, іл. 47. Візантійська амфора з Хортиці. *Запорізький обласний краєзнавчий музей.*

С. 88, іл. 48. Плита з рунічним написом з острова Березані. *Одеський археологічний музей.*

С. 91, іл. 49. Карта городищ і Змієвих валів. *Карта М. Левади.*

С. 92, іл. 50. Бронзова матриця для виготовлення південноскандинавських підвісок типу «терслев». *Національний музей історії України.*

С. 92, іл. 51. Білонова підвіска у стилі «рінгеріке» з Княжої Гори. *Національний музей історії України.*

С. 93, іл. 52. Наконечник залізного списа, знайдений на Дівич-Горі поблизу Сахнівки. *Національний музей історії України.*

С. 93, іл. 53: а — бронзова фібула з городища Дівич-Гора поблизу Сахнівки; б — бронзова фібула, місце знахідки невідоме. *Національний музей історії України.*

С. 94, іл. 54. Золота гривна половецького типу з одного зі скарбів, знайдених на Дівич-Горі поблизу Сахнівки. *Скарбниця Національного музею історії України.*

С. 95, іл. 55. Фото діадеми, знайденої на Дівич-Горі поблизу Сахнівки. *Скарбниця Національного музею історії України.*

С. 96, іл. 56. Позолочена накладка із зображенням святого, знайдена на Дівич-Горі поблизу Сахнівки. *Скарбниця Національного музею історії України.*

С. 99, іл. 57. Рунічний камінь Dr 108, установлений у Колінді, парафії Колінд у Північній Ютландії. *Національний музей Данії.*

С. 100, іл. 58. Рунічний камінь з Готторпа. *Археологічний музей у Шлезвігу.*

С. 106, іл. 59–61. Знахідки з «кургану Тюри» в Єллінгу. *Джерело: Kornerup J., Kongehøiene i Jellinge og deres Undersøgelse efter Kong Frederik VII's Befaling i 1861. Kjøbenhavn, 1875.*

С. 109, іл. 62. Позолочена рельєфна оббивка релікварію з церкви у Тамдруп. *Національний музей Данії.*

С. 110, іл. 63. Типи монет Гаральда Синьозубого. *Фото Йенса-Крістіана Мозгорда.*

С. 113, іл. 64. Рунічний камінь з парафії Ед. *Фото автора.*

С. 116, іл. 65. Кістяні накладки на сідло, орнаментовані у стилі «маммен», із камерного поховання 42 Шестовицького могильника. *Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського.*

С. 117, іл. 66: а — срібне руків'я меча; б — срібна фібула, орнаментована у стилі «хідденсее». *Національний музей історії України.*

С. 118, іл. 67. Златник Володимира. *Національний музей історії України.*

С. 119, іл. 68. Кістяне вістря, орнаментоване у стилі «єллінг», яке знайшли в похованні за обрядом тілоспалення, дослідженому Глібом Івакіним на території Десятинної церкви. *Рисунок Марини Луцик. Національний музей історії України.*

С. 122, іл. 69. Карта архітектурного комплексу Володимира на Старокиївській горі. *Карта Д. Йолшина.*

С. 123, іл. 70. Фото дна камерного поховання 112 під східним палацом із залишками людського поховання та срібною фібулою. *Архів Національного музею історії України.*

С. 124, іл. 71. Скандинавська срібна фібула з довгою голкою з камерного поховання 112 під східним палацом. *Національний музей історії України.*

С. 129, іл. 72. Фото енколпіона, знайденого всередині голови дерев'яної скульптури з церкви в Роскільде. *Роскільде-музей.*

С. 131, іл. 73. Дарча грамота церкві Святого Лаврентія від 6 січня 1135 року. *Державний архів Швеції.*

С. 133, іл. 74. Таблиця династичних шлюбів між руською та скандинавською елітою. *Джерело: Raffensperger, 2016, Table 15.*

С. 137, іл. 75. Фото прикрас зі скарбу 1903 року в садибі Михайлівського монастиря. *Джерело: Кондаков, 1896.*

С. 139, іл. 76. Знахідки з камерного поховання 49 із розкопок Михайлівського монастиря Гліба Івакіна. *Джерело: Ивакин, 2005.*

С. 140, іл. 77. Данські прикраси зі скарбу Хурда. *Антикварно-топографічний архів у Стокгольмі.*

С. 142, іл. 78. Золоті браслети з київського скарбу 1913 року. *Джерело: Каргер, 1958.*

С. 143, іл. 79. Фото скарбу Вестер Ведстед. *Національний музей Данії.*

С. 144, іл. 80. Фото золотого браслета зі скарбу 1851 року в Києві. *Скарбниця Національного музею історії України.*

С. 171, іл. 81. Монета Кнута Великого (1014–1035), що була в обігу в Роскільде. *Роскільде-музей.*

С. 173, іл. 82. Монета Харде-Кнута (1035–1042), що була в обігу в Роскільде. *Роскільде-музей.*

С. 174, іл. 83. Монета Магнуса Доброго (1042–1047), що була в обігу в Роскільде. *Роскільде-музей.*

С. 175, іл. 84. Монета Свена Естрідсена (1047–1075), що була в обігу в Роскільде. *Роскільде-музей.*

С. 177, іл. 85. Монета Гаральда Хейна (1075–1080), що була в обігу в Роскільде. *Роскільде-музей.*

С. 178, іл. 86. Монета Кнута Святого (1080–1086), що була в обігу в Роскільде. *Роскільде-музей.*

С. 179, іл. 87. Монета Олава Голода (1086–1095), що була в обігу в Роскільде. *Роскільде-музей.*

С. 181, іл. 88. Монета Еріка Доброго (1095–1103), що була в обігу в Роскільде. *Роскільде-музей.*

С. 182, іл. 89. Монета Нільса (1103–1134), що була в обігу в Роскільде. *Роскільде-музей.*

С. 184, іл. 90. Монета Еріка Емуне (1134–1137), що була в обігу в Роскільде. *Роскільде-музей.*

С. 191, іл. 91. Монета Еріка Лама (1137–1146), що була в обігу в Роскільде. *Роскільде-музей.*

С. 192, іл. 92. Монета Свена (1146–1154, 1157), що була в обігу в Роскільде. *Роскільде-музей.*

С. 194, іл. 93. Монета Вальдемара (1154–1157), що була в обігу в Роскільде. *Роскільде-музей.*

Наукове видання

Федір Андрощук
Від вікінгів до Русі

Літературний редактор Тетяна Кришталовська
Верстальник Андрій Будник
Обкладинка Андрій Будник

На обкладинці використано фотографії дарчої грамоти церкві
Святого Лаврентія від 6 січня 1135 року.
Державний архів Швеції та бронзової фібули із колекції
Національного музею історії України

Підписано до друку 13.11.2022.
Формат 70×100 1/16. Гарнітура PT Serif Pro.
Папір офс. Друк офс. Зам. № 22-107.

Видавництво Laurus
Свідоцтво ДК № 4240 від 23.12.2011
04114, Київ, вул. Дубровицька, 28
Тел./факс: +38 (044) 234-16-30
Пошта: laurus.info@yahoo.com
Сайт: laurus.ua
Інші книжки видавництва — www.issuu.com/laurus_press

Віддруковано в друкарні ПП «Видавництво “Фенікс”»
Свід-во суб’єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13-Б.
http://www.fenixprint.com.ua

ПОСОЛЬСТВО ДАНІЇ

KULTUR MINISTERIET

МІСТ Національний музей історії України

Видання здійснено до 30-річчя встановлення дипломатичних відносин між Королівством Данія та Україною за підтримки Посольства Данії в Україні та Агентства культури та палаців Міністерства культури Данії